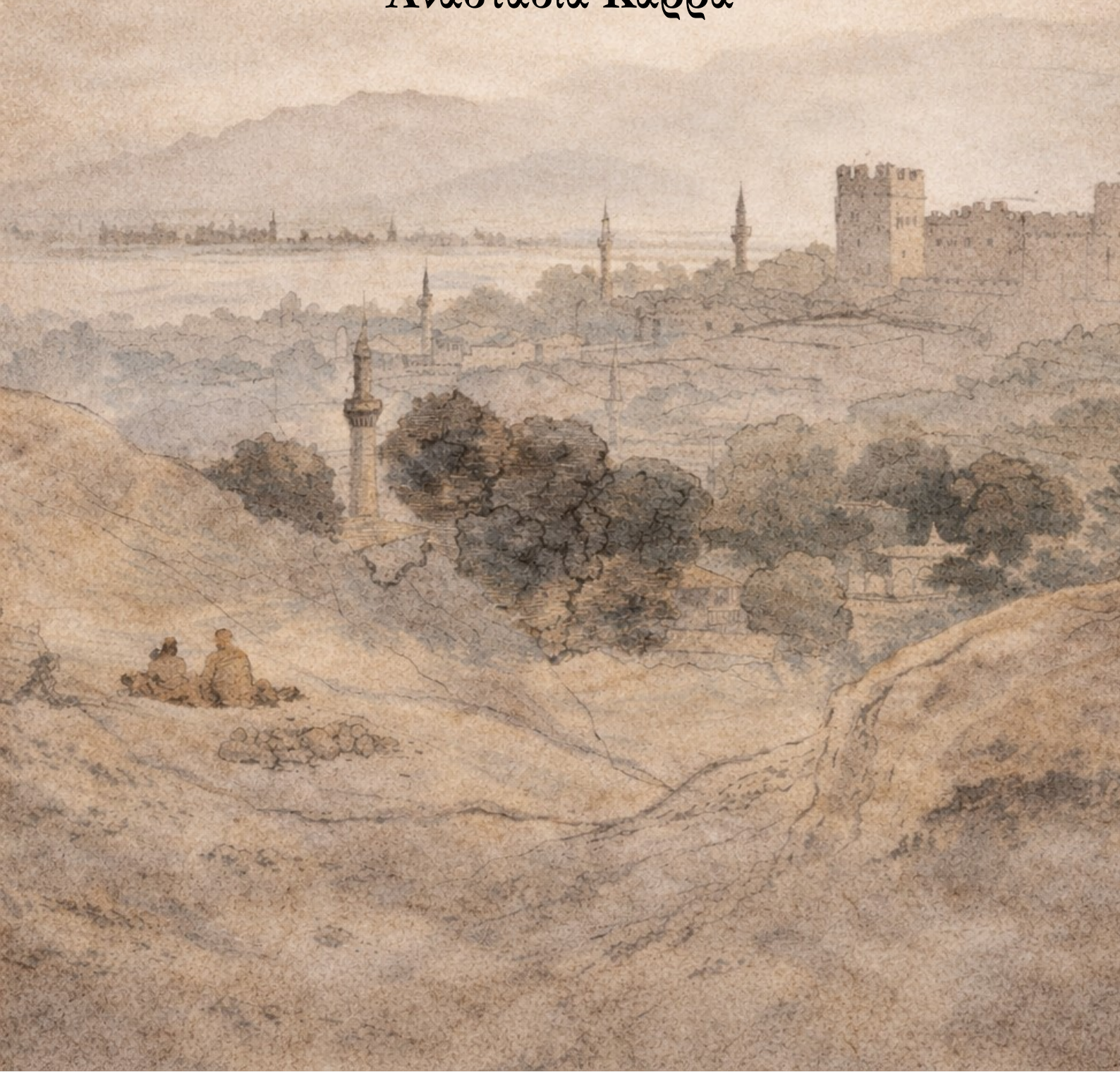

Το Κάστρο της Άρτας

στην οθωμανική εποχή

Χώρος, λειτουργίες και ιστορική τοπογραφία

Αναστασία Καρρά

Λίγα λόγια για την εργασία

Η εργασία αυτή επιχειρεί να φωτίσει άγνωστες ή λιγότερο γνωστές όψεις της ιστορίας του Κάστρου της Άρτας, αξιοποιώντας πρωτογενές αρχειακό υλικό που σε μεγάλο βαθμό δημοσιεύεται εδώ για πρώτη φορά. Ο συνδυασμός οθωμανικών και ελληνικών διοικητικών εγγράφων, καθώς και ενός αρχιτεκτονικού σχεδίου του 19ου αιώνα, επιτρέπει μια πιο καθαρή εικόνα για το πώς οργανωνόταν και λειτουργούσε το κάστρο στο εσωτερικό του.

Μέσα από τις πηγές αυτές, το Κάστρο της Άρτας προσεγγίζεται όχι μόνο ως μνημείο ή οχυρωματικό έργο, αλλά ως χώρος όπου ασκήθηκε διοίκηση, αναπτύχθηκε θρησκευτική ζωή και οργανώθηκε η καθημερινότητα ανθρώπων που έζησαν και εργάστηκαν μέσα στα τείχη του. Η ανάδειξη και η τεκμηρίωση αυτών των λειτουργιών αποτελεί τον βασικό άξονα της παρούσας μελέτης.

Αναστασία Καρρά

Εικόνα εξωφύλλου:

Edward Lear, Arta, Greece, 1849. Ενδεικτική απεικόνιση της Άρτας και του κάστρου της στο φυσικό και αστικό τοπίο της πόλης, κατά τα μέσα του 19ου αιώνα.

❖ Εισαγωγή

Το Κάστρο της Άρτας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα οχυρωματικά συγκροτήματα της Ηπείρου, με συνεχή χρήση από τη μεσαιωνική περίοδο έως και τους νεότερους χρόνους. Κατά την οθωμανική περίοδο, το κάστρο δεν λειτούργησε αποκλειστικά ως στρατιωτικό έργο, αλλά συγκρότησε έναν σύνθετο χώρο όπου συνυπήρχαν η άμυνα, η διοίκηση, η κατοίκηση και η θρησκευτική ζωή. Παρά τη σημασία του, η εσωτερική οργάνωση και οι επιμέρους λειτουργίες του κάστρου κατά την οθωμανική εποχή παραμένουν έως σήμερα αποσπασματικά μελετημένες.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η συστηματική μελέτη του Κάστρου της Άρτας κατά την οθωμανική περίοδο, με έμφαση στην αρχιτεκτονική του οργάνωση, τις χρήσεις του εσωτερικού χώρου και τη λειτουργική του ένταξη στον ευρύτερο αστικό και διοικητικό ιστό της πόλης. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στη διερεύνηση της κατοίκησης εντός του κάστρου, της ύπαρξης λατρευτικών χώρων, της οικονομικής βάσης των τεμενών μέσω των βακουφίων, καθώς και της σταδιακής μεταβολής του χαρακτήρα του φρουρίου κατά τον 19ο αιώνα.

Χρονικά, η έρευνα επικεντρώνεται κυρίως στην οθωμανική περίοδο, με επιλεκτικές αναφορές στην πρώιμη ελληνική διοίκηση, στο μέτρο που αυτές φωτίζουν διαδικασίες όπως η κατεδάφιση οικιών και η αναδιοργάνωση του χώρου του κάστρου. Η επιλογή αυτή επιτρέπει την παρακολούθηση τόσο της μακράς διάρκειας των χρήσεων του κάστρου όσο και των ρήξεων που επήλθαν κατά τη μετάβαση στη νεότερη εποχή.

Καθοριστικό ρόλο στην παρούσα μελέτη διαδραματίζουν οι αρχειακές πηγές, οθωμανικές και ελληνικές, οι οποίες επιτρέπουν την υπέρβαση των γενικών περιγραφών και την προσέγγιση του κάστρου ως ζωντανού και λειτουργικού χώρου. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αξιοποίηση ενός αρχιτεκτονικού σχεδίου του 19ου αιώνα, το οποίο, σε συνδυασμό με τα διοικητικά έγγραφα, προσφέρει για πρώτη φορά τη δυνατότητα αναλυτικής ανασύνθεσης της εσωτερικής τοπογραφίας και των χρήσεων του Κάστρου της Άρτας.

❖ Πηγές και Μεθοδολογία

Η μελέτη βασίζεται σε συνδυασμό αρχειακών πηγών διαφορετικής προέλευσης και φύσης, με στόχο τη σφαιρική προσέγγιση του Κάστρου της Άρτας ως ιστορικού χώρου. Κεντρική θέση κατέχουν τα οθωμανικά αρχειακά τεκμήρια που προέρχονται από τα αρχεία της

Κωνσταντινούπολης και αφορούν τόσο τη διοικητική όσο και τη θρησκευτική και οικονομική λειτουργία του κάστρου και της πόλης.

Στο πλαίσιο αυτό αξιοποιούνται έγγραφα από σειρές όπως τα Ali Emiri, Cevdet Evkafi, İrade-i Evkaf και συναφή αρχεία, τα οποία περιλαμβάνουν διορισμούς θρησκευτικών λειτουργών, καταγραφές και καταστατικά βακουφίων, καθώς και τεχνικά ή επισκευαστικά έγγραφα που αφορούν κτίσματα εντός του κάστρου. Τα τεκμήρια αυτά επιτρέπουν την ταύτιση συγκεκριμένων χώρων με λειτουργίες, καθώς και τη χρονολογική προσέγγιση της ίδρυσης ή της ανακατασκευής τεμενών και άλλων εγκαταστάσεων. Τα οθωμανικά αρχειακά τεκμήρια που χρησιμοποιούνται στην παρούσα ενότητα παρατίθενται συγκεντρωτικά στο Παράρτημα Ι.

Εικ. 1. Νάρδα (Άρτα) – Θέση του κάστρου σε οθωμανικό χαρτογραφικό υπόβαθρο. (HRT. h. 354_1). Πηγή: Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri, İstanbul 2016.

Συμπληρωματικά, χρησιμοποιούνται ελληνικές διοικητικές πηγές του 19ου αιώνα, και ειδικότερα ονομαστικές καταγραφές πληθυσμού και έγγραφα που αναφέρονται ρητά στην κατεδάφιση οικιών εντός του κάστρου. Οι πηγές αυτές είναι κρίσιμες για την κατανόηση της διαδικασίας

αποκατοίκησης του φρουρίου και της μεταβολής της χρήσης του χώρου κατά την πρώιμη περίοδο της ελληνικής διοίκησης.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στο αρχιτεκτονικό σχέδιο του Κάστρου της Άρτας του 19ου αιώνα, το οποίο αντιμετωπίζεται όχι ως απλή απεικόνιση, αλλά ως πρωτογενές ιστορικό τεκμήριο. Η μεθοδολογία που ακολουθείται βασίζεται στην αναλυτική καταγραφή των αριθμημένων στοιχείων του σχεδίου με τη σειρά που εμφανίζονται, στη σύνταξη πίνακα αντιστοίχισης και στη συνέχεια στον επιμέρους σχολιασμό και την ερμηνεία τους. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται η πιστή ανάγνωση της πηγής και αποφεύγονται αυθαίρετες ομαδοποιήσεις ή αναδρομικές ερμηνείες.

Εικ. 2. Νάρδα (Άρτα) – Αναλυτική απόδοση της θέσης του κάστρου σε τοπογραφικό χάρτη, με έμφαση στο φυσικό ανάγλυφο και το υδρογραφικό δίκτυο. (HRT. h. 351_2). Πηγή: Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri, İstanbul 2016.

Η συνδυαστική αξιοποίηση αρχειακών εγγράφων, περιγητικών μαρτυριών και του αρχιτεκτονικού σχεδίου επιτρέπει την προσέγγιση του Κάστρου της Άρτας ως δυναμικού οργανισμού, του οποίου η μορφή και οι λειτουργίες μεταβάλλονται στον χρόνο. Η μεθοδολογική αυτή επιλογή αποσκοπεί όχι μόνο στην περιγραφή των επιμέρους στοιχείων, αλλά και στην κατανόηση των μηχανισμών που διαμόρφωσαν τον χώρο του κάστρου κατά την οθωμανική περίοδο.

❖ 3.Το Κάστρο της Άρτας ως θρησκευτικός και διοικητικός χώρος

Το Κάστρο της Άρτας (Narda Kalesi) κατά την οθωμανική περίοδο δεν λειτούργησε αποκλειστικά ως στρατιωτικό οχυρό, αλλά ενσωμάτωσε θρησκευτικές και διοικητικές λειτουργίες, οι οποίες είναι καθοριστικές για την κατανόηση του ρόλου του στον αστικό και ευρύτερο περιφερειακό χώρο.

Οι περιηγητικές και αρχειακές πηγές καταδεικνύουν σαφή χωρική διάκριση μεταξύ των τεμενών που βρίσκονταν εντός του κάστρου και εκείνων που αναπτύσσονταν εκτός των τειχών, στον αστικό ιστό της Άρτας. Ο Evliyâ Çelebi, ο οποίος επισκέφθηκε την πόλη περί το 1670, αναφέρει ρητά την ύπαρξη τεμένους εντός του κάστρου, ενώ παράλληλα τοποθετεί άλλα σημαντικά θρησκευτικά κτίσματα εκτός του φρουρίου.

◆ 3.1. Τα τεμένη εντός του Κάστρου (ενδοκαστρικά)

Η παρουσία λατρευτικών χώρων εντός του Κάστρου της Άρτας τεκμηριώνεται από αρχειακές και περιηγητικές πηγές, οι οποίες όμως δεν παρουσιάζουν σταθερότητα ως προς την ονοματολογία των ενδοκαστρικών τεμενών. Το γεγονός αυτό καθιστά αναγκαία τη διακριτή εξέταση κάθε αναφοράς σε συνάρτηση με τον χρόνο, το είδος της πηγής και τον χωρικό προσδιορισμό που αυτή παρέχει. Στις ακόλουθες υποενότητες εξετάζονται αναλυτικά τα τεμένη που απαντούν εντός του κάστρου, καθώς και οι πιθανές ερμηνείες της ονοματολογικής τους ποικιλίας.

► 3.1.1 Το τέμενος του Σουλτάνου Μεχμέτ (Φατίχ)

Η ύπαρξη οργανωμένου λατρευτικού χώρου εντός του Κάστρου της Άρτας τεκμηριώνεται ήδη από το πρώτο μισό του 16ου αιώνα. Στο οθωμανικό κατάστιχο TD 367 (1530) μνημονεύεται η παρουσία ιμάμη στο τιμάριο της φρουράς του κάστρου, ένδειξη συστηματικής λατρευτικής πρακτικής στο εσωτερικό του φρουρίου, έστω και χωρίς ρητή ονομαστική αναφορά σε συγκεκριμένο τέμενος.

Η θεσμική οργάνωση της λατρευτικής αυτής λειτουργίας επιβεβαιώνεται με την ίδρυση βακουφίου τον Απρίλιο του 1574 (1 Μουχαρρέμ 982), το οποίο συνδέεται με τέμενος εντός του κάστρου. Αν και η βακουφική πράξη δεν μπορεί να ταυτιστεί αυτομάτως με τον χρόνο ανέγερσης του κτιρίου, παρέχει ένα ασφαλές *terminus ante quem* για την ύπαρξη οργανωμένου λατρευτικού χώρου, τοποθετώντας τη λειτουργία του ήδη στον 16ο αιώνα και αρκετές δεκαετίες πριν από τις περιηγητικές αναφορές του 17ου αιώνα.

Το τέμενος αποδίδεται ρητά στον Σουλτάνο Μεχμέτ Β' (Φατίχ) σε αρχειακό έγγραφο των αρχών του 18ου αιώνα, όπου αναφέρεται ότι «εντός του κάστρου της πόλης Νάρδα» βρίσκεται το τέμενος του Φατίχ Σουλτάν Μεχμέτ, στο οποίο υπηρετεί ιμάμης με ημερήσιο μισθό πέντε άκτσέ, καταβαλλόμενο από τη μουκατά του αλατωρυχείου της Νάρδας (DA BOA AE.SMST.II 130/14414, 1702).

Η φυσική υπόσταση του ίδιου τεμένους επιβεβαιώνεται εκ νέου στα μέσα του 18ου αιώνα, όταν αρχειακό έγγραφο καταγράφει ότι το «Sultan Mehmed Han Camii» εντός του κάστρου χρησιμοποιήθηκε προσωρινά ως αποθήκη σιτηρών και διατάσσεται η εκκένωσή του λόγω αλλοίωσης των αποθηκευμένων προϊόντων (1753). Το τεκμήριο αυτό αποδεικνύει όχι μόνο τη συνεχιζόμενη ύπαρξη του κτιρίου, αλλά και την ένταξή του στη λειτουργική διαχείριση του φρουρίου. (DA BOA, Cevdet Evkaf, C..EV 243/12108, 12.12.1753)

Τέλος, η κάτοψη του Κάστρου της Άρτας του 19ου αιώνα αποτυπώνει σαφώς εντός των τειχών το «Sultan Mehmed Camii», επιβεβαιώνοντας τη χωρική συνέχεια και τη μακρά διάρκεια του τεμένους έως τη νεότερη περίοδο.

► 3.1.2 Το τέμενος του Σουλτάνου Σουλεϊμάν

Η αναφορά σε τέμενος του Σουλτάνου Σουλεϊμάν εντός του κάστρου προέρχεται από συγκεκριμένο αρχειακό έγγραφο των αρχών του 18ου αιώνα, στο οποίο δηλώνεται ότι «στο κάστρο της Νάρδας» βρίσκεται το τέμενος που αποδίδεται στον Σουλτάνο Σουλεϊμάν και απονέμεται το αξίωμα του χατίπη στον Μεχμέτ Χαλίφη (DA BOA AE.SMST.II 62/6430, 1702–1703).

Το έγγραφο αυτό καταδεικνύει τη χρήση της επωνυμίας «Sultan Süleyman Han Camii» για ενδοκαστρικό λατρευτικό χώρο, ενταγμένο στη θεσμική λατρευτική λειτουργία, καθώς συνδέεται με το κήρυγμα της Παρασκευής. Ωστόσο, η απουσία μνείας αντίστοιχου τεμένους στις περιηγητικές περιγραφές του 17ου αιώνα, καθώς και η μη ταύτισή του με συγκεκριμένο σημείο στην κάτοψη του κάστρου του 19ου αιώνα, δεν επιτρέπουν την ασφαλή απόδοση της ονομασίας αυτής σε αυτοτελές και διακριτό κτίσμα.

Κατά συνέπεια, η επωνυμία «Σουλτάνος Σουλεϊμάν» μπορεί να ερμηνευθεί ως μεταγενέστερη ονοματολογική απόδοση, πιθανώς συνδεδεμένη με ανακαινιστική φάση ή με τη διοικητική πρακτική της χρήσης σουλτανικών ονομάτων για την περιγραφή ήδη υφιστάμενων λατρευτικών χώρων.

Εικ. 3. Εντουαρντ Λίαρ (Edward Lear, 1812–1888), Αρτα (Arta, Greece), 3–4 Μαΐου 1849. Σχέδιο με μολύβι και μελάνι, με ελαφρές υδατοχρωματικές τονίσεις. Πανοραμική άποψη της πόλης της Αρτας, του Κάστρου και της πεδιάδας του Αράχθου κατά την οθωμανική περίοδο, σχεδιασμένη από υπερυψωμένο σημείο παρατήρησης. Προπαρασκευαστικό σχέδιο πεδίου για μεταγενέστερη λιθογραφία.

► 3.1.3 Το τέμενος του Σουλτάνου Βαγιαζήτ εντός του κάστρου

Αρχειακά έγγραφα των αρχών του 18ου αιώνα καταγράφουν την παρουσία λατρευτικού χώρου που αποδίδεται στον Σουλτάνο Βαγιαζήτ εντός του Κάστρου της Αρτας. Σε δύο διακριτές πράξεις μνημονεύεται ρητά ότι «στο κάστρο της Νάρδας» (Narda kalasında vaki) βρίσκεται το τέμενος του Βαγιαζήτ, στο οποίο υπηρετεί μουεζίνης με ημερήσιο μισθό δύο ή τριών άκτσέ, καταβαλλόμενο από το cizye των μη μουσουλμάνων της περιοχής (DA BOA İE.EV 53/5856, 1709· DA BOA AE.SAMD.III 13/1192, 1709/1719).

Οι αναφορές αυτές επιβεβαιώνουν τη χρήση της επωνυμίας «Sultan Bayezid Camii» για ενδοκαστρικό λατρευτικό χώρο και τη λειτουργική του ένταξη στη θρησκευτική ζωή της φρουράς. Η καταγραφή ειδικού αξιώματος (μουεζίνης) και σταθερής μισθοδοσίας από συγκεκριμένη διοικητική πηγή υποδηλώνει τακτική και οργανωμένη λατρευτική χρήση, ανεξάρτητα από το αν ο χώρος αυτός συγκροτεί αυτοτελές βακουφικό ίδρυμα.

Η απουσία περαιτέρω περιγραφικών στοιχείων στις ίδιες πηγές δεν επιτρέπει την ασφαλή αποτίμηση του μεγέθους ή της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας του τεμένους. Ωστόσο, ο σαφής χωρικός προσδιορισμός

«εντός του κάστρου» και η επαναλαμβανόμενη μνεία της επωνυμίας «Βαγιαζήτ» καθιστούν βέβαιη τη λειτουργία ενδοκαστρικού λατρευτικού χώρου με τη συγκεκριμένη ονομασία κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα.

► 3.1.4 Σχολιασμός: οι ονομασίες των ενδοκαστρικών τεμενών και οι πιθανές ερμηνείες

Η παράλληλη παρουσία διαφορετικών σουλτανικών επωνυμιών για λατρευτικούς χώρους εντός του Κάστρου της Άρτας (Sultan/Fatih Sultan Mehmed, Sultan Süleyman, Sultan Bayezid) στις οθωμανικές πηγές των αρχών του 18ου αιώνα δημιουργεί ζήτημα ονοματολογικής αστάθειας. Η αστάθεια αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί ούτε ως αυτοματική ένδειξη ύπαρξης πολλών διακριτών κτισμάτων ούτε, αντίστροφα, ως απόδειξη ταύτισης όλων των ονομασιών με ένα και μόνο τέμενος. Η ερμηνεία οφείλει να συνεξετάσει το είδος της πηγής, τη λειτουργική πληροφορία (αξιώματα), τα οικονομικά και διοικητικά συμφραζόμενα (πηγές μισθοδοσίας), καθώς και τα χωρικά δεδομένα που προσφέρει η κάτοψη του 19ου αιώνα.

(α) Πιθανότητα ύπαρξης περισσότερων του ενός ενδοκαστρικών τεμενών

Το σενάριο αυτό ενισχύεται από τη διακριτή καταγραφή προσωπικού και μισθοδοσίας σε διαφορετικές πράξεις: ο ιμάμης στο τέμενος του Mehmed πληρώνεται από συγκεκριμένη μουκατά (memleha mukataasi), ενώ ο μουεζίνης στο τέμενος του Bayezid πληρώνεται από το cizye. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να αντανakλά διαφορετικά ιδρύματα ή διαφορετικές διοικητικές «γραμμές» χρηματοδότησης, γεγονός που συχνά συνδέεται με χωριστούς λατρευτικούς χώρους ή/και διακριτές λειτουργικές μονάδες εντός ενός σύνθετου φρουριακού περιβάλλοντος.

(β) Πιθανότητα εναλλαγής ονομασίας του ίδιου τεμένους στις διοικητικές πράξεις

Εξίσου πιθανό είναι οι διαφορετικές επωνυμίες να αντανakλούν κυμαινόμενη ονοματολογία για τον ίδιο βασικό λατρευτικό χώρο, ανάλογα με το διοικητικό πλαίσιο και την πρακτική των γραφείων που εξέδιδαν ή καταχωρούσαν τις πράξεις. Η χρήση σουλτανικών ονομάτων δεν είναι κατ' ανάγκην αυστηρά «ιστορική» με την έννοια της πραγματικής ίδρυσης από τον συγκεκριμένο σουλτάνο, αλλά συχνά λειτουργεί ως συμβολικός τίτλος κύρους ή ως καθιερωμένη επωνυμία. Στο πλαίσιο αυτό, η αναφορά σε «Sultan Süleyman Han Camii» σε έγγραφο χατιπλίκι μπορεί να αντανakλά

είτε τιμητική απόδοση είτε φάση ανακαίνισης ή αναδιοργάνωσης ήδη υφιστάμενου κεντρικού τεμένους.

Εικ. 4. Εντουαρντ Λίαρ, Αρτα (Arta), λιθογραφία, 1851. Απεικόνιση του Κάστρου της Αρτας κατά την οθωμανική περίοδο, από το έργο *Journals of a Landscape Painter in Albania and Northern Greece*. Λονδίνο: Richard Bentley.

(γ) Πιθανότητα ύπαρξης ενός κεντρικού τεμένους και δευτερευόντων χώρων προσευχής

Ένα ενδιαμέσο σενάριο, ιδιαίτερα συμβατό με τη λειτουργία οχυρωμένων συγκροτημάτων, είναι η συνύπαρξη ενός κεντρικού τεμένους με πληρέστερη στελέχωση (ιμάμης, χατίμπης, μουεζίνης) και ενός ή περισσότερων μικρότερων χώρων προσευχής, οι οποίοι κατά περίπτωση φέρουν διαφορετικές επωνυμίες ή αποδίδονται σε διαφορετικούς πατρώνες. Σ' αυτή την περίπτωση, η ονοματολογική ποικιλία αντανακλά μια πολυεπίπεδη λατρευτική πραγματικότητα και όχι απλή πηγαία ασυνέπεια.

(δ) Κριτήρια και όρια ταύτισης

Η ταύτιση των επωνυμιών με συγκεκριμένα κτίσματα δεν μπορεί να στηριχθεί αποκλειστικά στο όνομα, αλλά απαιτεί συνδυασμό σαφούς χωρικού προσδιορισμού, λειτουργικών ενδείξεων και οικονομικών ή διοικητικών δεδομένων. Στην περίπτωση της Αρτας, το τέμενος του Mehmed διαθέτει την ισχυρότερη αλυσίδα τεκμηρίωσης (αρχές 18ου αιώνα

– μέσα 18ου αιώνα – κάτοψη 19ου αιώνα), γεγονός που επιτρέπει μεγαλύτερη βεβαιότητα ως προς τη συνέχειά του. Αντιθέτως, για τις επωνυμίες Süleyman και Bayezid εντός του κάστρου, η τεκμηρίωση περιορίζεται σε πράξεις διορισμού και μισθοδοσίας, χωρίς δυνατότητα ασφαλούς χωρικής ταύτισης.

Συνολικά, οι ονομασίες των ενδοκαστρικών τεμενών στην Άρτα πρέπει να αντιμετωπιστούν ως προϊόν δυναμικών διοικητικών και συμβολικών πρακτικών. Η παρούσα μελέτη αποφεύγει την αναδρομική ταύτιση ονομάτων με συγκεκριμένους κτίτορες ή πρώιμες χρονολογήσεις και προκρίνει την αξιολόγηση κάθε αναφοράς με βάση το σύνολο των χωρικών, λειτουργικών και οικονομικών της συμφραζομένων.

► 3.1.5 Το «Eski cami yeri» και η παλαιότερη τεμενική φάση εντός του κάστρου

Ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της εξέλιξης των λατρευτικών χώρων εντός του Κάστρου της Άρτας έχει η ένδειξη «Eski cami yeri» («θέση παλαιού τζαμιού»), η οποία καταγράφεται ρητά στο υπόμνημα της κάτοψης του κάστρου του 19ου αιώνα. Η σημείωση αυτή δεν αφορά ενεργό λατρευτικό κτίσμα, αλλά δηλώνει τη χωρική μνήμη ενός προγενέστερου τεμένους, το οποίο κατά τον χρόνο αποτύπωσης του σχεδίου είχε ήδη παύσει να λειτουργεί. Η διάκριση αυτή είναι ουσιώδης, καθώς στο ίδιο σχέδιο αποτυπώνεται παράλληλα ως ενεργό τέμενος το «Sultan Mehmed Camii», γεγονός που υποδηλώνει μεταβολή ή αναδιάρθρωση της τεμενικής λειτουργίας στο εσωτερικό του φρουρίου.

Η ένδειξη του «Eski cami yeri» δεν μπορεί να συσχετιστεί με βεβαιότητα με συγκεκριμένη σουλτανική επωνυμία ούτε επιτρέπει την ακριβή χρονολόγηση της ίδρυσης ή της εγκατάλειψής του. Ωστόσο, τεκμηριώνει αναμφίβολα την ύπαρξη παλαιότερης λατρευτικής φάσης εντός του κάστρου, διαφορετικής από εκείνη που αντιπροσωπεύουν τα θεσμοθετημένα τεμένη των 17ου–18ου αιώνα, και λειτουργεί ως δείκτης ιστορικής στρωμάτωσης του χώρου.

Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται από την περιγητική μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπή, ο οποίος αναφέρει την ύπαρξη μικρού μεστζιτιού εντός του κάστρου, το οποίο κατά τον 17ο αιώνα βρισκόταν σε ερειπωμένη κατάσταση. Αν και δεν είναι δυνατή η άμεση ταύτιση του ερειπωμένου μεστζιτιού με τη θέση του «Eski cami yeri», η σύγκλιση των δύο μαρτυριών καθιστά πιθανή την προϋπάρχουσα παρουσία ενός μικρότερου ή παλαιότερου λατρευτικού χώρου, ο οποίος σταδιακά εγκαταλείφθηκε

καθώς η τεμενική λειτουργία μεταφέρθηκε ή αναδιοργανώθηκε εντός του φρουρίου.

Εικ. 5. Εντουαρντ Λίαρ, Άρτα, 1848–1849. Σχέδιο με μολύβι και μελάνι. Πανοραμική άποψη της πόλης και του Κάστρου της Άρτας κατά την οθωμανική περίοδο. Προπαρασκευαστικό σχέδιο για τη λιθογραφία του 1851 στο *Journals of a Landscape Painter in Albania and Northern Greece*.

Πρόσθετη ερμηνευτική βαρύτητα προσφέρει το οθωμανικό κατάστιχο TD 367 (1530), στο οποίο μνημονεύεται η παρουσία ιμάμη στο τιμάριο της φρουράς του Κάστρου της Άρτας, χωρίς την καταγραφή αυτοτελούς ενδοκαστρικού τεμένους με έσοδα. Η αναφορά αυτή υποδηλώνει οργανωμένη λατρευτική πρακτική ήδη από τον 16ο αιώνα, πιθανότατα σε μικρό χώρο προσευχής που εξυπηρετούσε τη στρατιωτική και διοικητική κοινότητα. Η χωρική θέση του «Eski cami yeri» εντός του İc kale, όπου συγκεντρώνονται οι βασικές λειτουργίες της φρουράς, προσφέρει ένα εύλογο πλαίσιο για τη λατρευτική αυτή δραστηριότητα.

Τέλος, η μεταγενέστερη αναφορά του Αβερδή στο Eski Cami, σε καταγραφή του 1140 Εγ. (1727/28 μ.Χ.) σχετική με τη μεντρεσέ του Κουρμπανή Μεχμέτ Εφέντη που βρισκόταν στην αυλή του τζαμιού, επιβεβαιώνει τη λειτουργική σημασία του χώρου σε ύστερη οθωμανική φάση, χωρίς ωστόσο να επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα για τον χρόνο ίδρυσής του. Το «παλιό τζαμί» αναδεικνύεται έτσι όχι ως σαφώς χρονολογημένο μνημείο, αλλά ως χωρικός και λειτουργικός δείκτης μιας μακράς, αν και διακριτικής, ενδοκαστρικής λατρευτικής παράδοσης.

◆ 3.2 Το τέμενος εκτός του κάστρου

Σε αντίθεση με τα ενδοκαστρικά τεμένη, των οποίων η ονοματολογία και η χωρική ταύτιση παρουσιάζουν ασάφειες, οι πηγές για τα τεμένη εκτός του Κάστρου της Άρτας συγκλίνουν σαφώς ως προς τη θέση και τη λειτουργία τους στον αστικό ιστό. Τα τεμένη αυτά εντάσσονται οργανικά στο βαρόσι της πόλης και συνδέονται με την κοινωνική, οικονομική και εκπαιδευτική ζωή της οθωμανικής Άρτας.

► 3.2.1 Το τέμενος του Σουλτάνου Βαγιαζήτ εκτός του κάστρου

Ο Εβλιγιά Τσελεμπί, ο οποίος επισκέφθηκε την Άρτα περί το 1670, τοποθετεί ρητά το τέμενος του Σουλτάνου Βαγιαζήτ εκτός του κάστρου, στο βαρόσι της πόλης, «στην αρχή του παζαριού». Το περιγράφει ως μεγάλο ενοριακό τέμενος με αυλή, μεντρεσέ και συναφείς δραστηριότητες, γεγονός που υποδηλώνει τη σημαίνουσα θέση του στο αστικό και κοινωνικό τοπίο της Άρτας.

Η χωρική αυτή τοποθέτηση επιβεβαιώνεται από μεταγενέστερη αρχειακή τεκμηρίωση. Σε έγγραφο του 1878 γίνεται ρητή αναφορά σε επισκευές τεμένων «μπροστά από το κάστρο» (kale önünde vaki), με τη σχετική δαπάνη να καλύπτεται από βακουφικά έσοδα. Η διατύπωση αυτή αποκλείει την ενδοκαστρική θέση και ενισχύει την ταύτιση του συγκεκριμένου τεμένου με το αστικό συγκρότημα που περιγράφει ο Εβλιγιάς. (DA BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası, HR.TO 349/38, 23.05.1878)

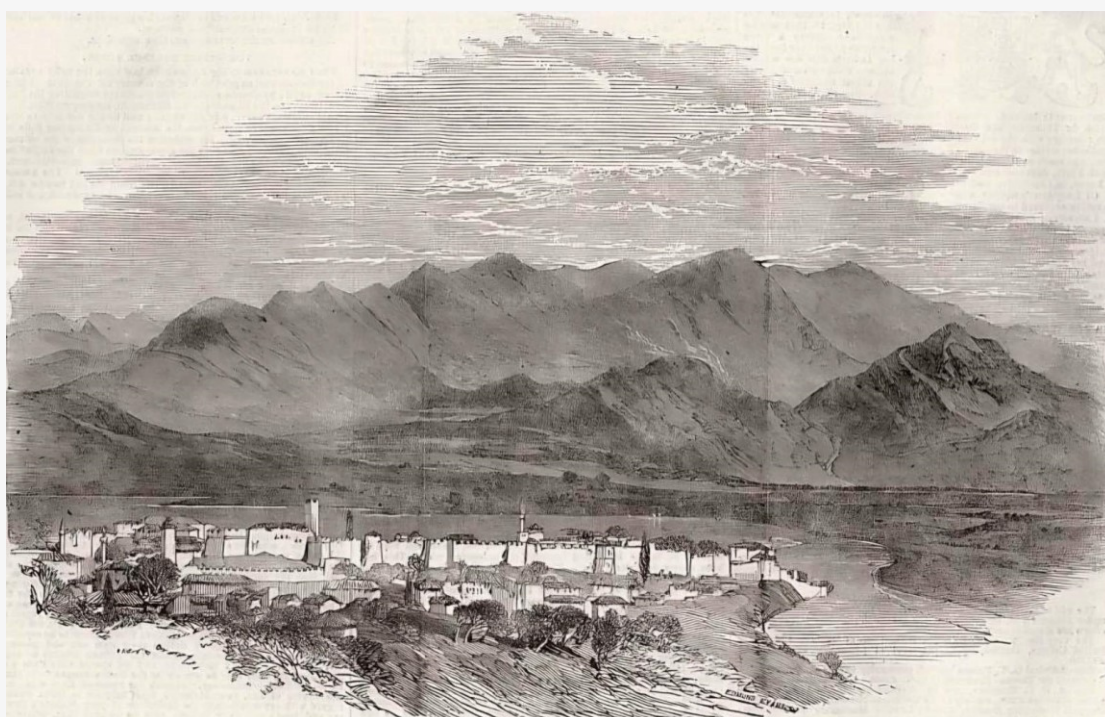
Κατά συνέπεια, το τέμενος του Σουλτάνου Βαγιαζήτ εκτός του κάστρου συγκροτεί σαφώς διακριτό λατρευτικό χώρο σε σχέση με τις ενδοκαστρικές αναφορές στην ίδια επωνυμία κατά τις αρχές του 18ου αιώνα.

Συνοψίζοντας, οι ονομασίες Μεχμέτ, Βαγιαζήτ και Σουλεϊμάν που απαντούν στις οθωμανικές πηγές για λατρευτικούς χώρους εντός του Κάστρου της Άρτας δεν μπορούν να ερμηνευθούν αποσπασματικά ούτε να ταυτιστούν αυτομάτως με διακριτά κτίσματα. Η εξέτασή τους αναδεικνύει την πολυπλοκότητα της ενδοκαστρικής λατρευτικής πραγματικότητας και υποδεικνύει ότι οι επωνυμίες λειτουργούν πρωτίστως ως διοικητικές και συμβολικές αναφορές, των οποίων η χρήση ενδέχεται να μεταβάλλεται στον χρόνο και ανάλογα με το πλαίσιο της πηγής.

Η ένδειξη «Eski cami yeri» στην κάτοψη του 19ου αιώνα, σε συνδυασμό με την περιγητική μαρτυρία για ερειπωμένο μεστζίτι εντός του κάστρου, τεκμηριώνει την ύπαρξη παλαιότερης και λιγότερο θεσμοθετημένης

τεμενικής φάσης, η οποία προηγήθηκε των οργανωμένων τεμενών των 17ου–18ου αιώνα. Αντιθέτως, το τέμενος του Σουλτάνου Βαγιαζήτ εκτός του κάστρου παρουσιάζει σαφή χωρική και λειτουργική ταύτιση και εντάσσεται σταθερά στον αστικό και βακουφικό ιστό της οθωμανικής Άρτας.

Η διάκριση μεταξύ ενδοκαστρικών και εξωκαστρικών λατρευτικών χώρων αποδεικνύεται κρίσιμη για την κατανόηση της θρησκευτικής γεωγραφίας της πόλης και επιτρέπει την αποφυγή συγχωνεύσεων ετεροχρονικών και ετεροτοπικών μαρτυριών υπό κοινές ονομασίες.

Εικ. 6. *Town and Fortress of Arta, in Albania* (Πόλη και Κάστρο της Άρτας). Πανοραμική άποψη της Άρτας και του οχυρωμένου κάστρου της κατά την οθωμανική περίοδο, με φόντο την ορεινή ενδοχώρα της Ηπείρου. *Illustration for The Illustrated London News*, 15 April 1854.

❖4.Τα βακούφια των τεμενών της Άρτας και η λειτουργική τους συμβολή

Τα βακουφικά έγγραφα αποτελούν μία από τις σημαντικότερες πηγές για την κατανόηση της λειτουργίας των οθωμανικών τεμενών, καθώς δεν περιορίζονται στην καταγραφή της ακίνητης περιουσίας, αλλά αποτυπώνουν με ακρίβεια τις καθημερινές ανάγκες, τις τελετουργικές πρακτικές και τη στελέχωση των λατρευτικών χώρων. Μέσα από τις προβλέψεις για μισθούς, φωτισμό, συντήρηση και ειδικές λατρευτικές

υποχρεώσεις, τα βακούφια αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο ένα τέμενος λειτουργούσε ως ζωντανός θεσμός και όχι απλώς ως αρχιτεκτονικό κέλυφος.

Στην περίπτωση της Άρτας, δύο βακουφικά έγγραφα διαφορετικών χρονολογιών επιτρέπουν μια ιδιαίτερα εύγλωττη σύγκριση. Το βακούφι του Σουλεϊμάν Αγά (1574) συνδέεται με το ενδοκαστρικό τέμενος και φωτίζει έναν περιορισμένο, ελεγχόμενο λατρευτικό πυρήνα, άρρηκτα δεμένο με την κατοίκηση και τη διοικητική παρουσία στο εσωτερικό του φρουρίου. Αντίθετα, το βακούφι του Royal Kasapbaşı Mehmed Agha (1704) αφορά το τζαμί του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Χαν στο βαρόσι και αναδεικνύει έναν πλήρως ανεπτυγμένο αστικό λατρευτικό χώρο, με πολυάριθμο προσωπικό, εκτεταμένες τελετουργικές πρακτικές και υψηλές λειτουργικές δαπάνες.

Στις υποενότητες που ακολουθούν, τα δύο βακούφια εξετάζονται όχι ως συνολικά οικονομικά συστήματα, αλλά μέσα από το πρίσμα της άμεσης συμβολής τους στη λειτουργία των αντίστοιχων τεμενών, ώστε να καταστεί σαφές τι ακριβώς προσέφερε κάθε βακούφι στο ίδιο το τζαμί και πώς οι διαφορές αυτές αντανακλούν τη χωρική, κοινωνική και διοικητική διάρθρωση της οθωμανικής Άρτας.

◆ 4.1. Το βακούφι του Σουλεϊμάν Αγά (1574): το τζαμί, η κατοίκηση και το σχολείο στο εσωτερικό του κάστρου

Το βακούφι που ίδρυσε ο Σουλεϊμάν Αγά, γιος του Βαγιαζήτ Αγά και εγγονός του Σουλεϊμάν μπιν Καρά Μουκμπίλ Αγά, τον Απρίλιο του 1574 (1 Μουχαρρέμ 982), αποτελεί το παλαιότερο και πληρέστερο τεκμήριο για την οργάνωση της λατρευτικής ζωής εντός του Κάστρου της Άρτας. Ο Σουλεϊμάν Αγάς, ανώτερος αξιωματούχος με στενή σχέση με τη διοίκηση της περιοχής, εμφανίζεται στο βακφινγιέ ως συνειδητός αφιερωτής, ο οποίος ιδρύει βακούφι με σαφή στόχο τη μόνιμη και θεσμοθετημένη λειτουργία του τεμένους που βρίσκεται μέσα στο κάστρο.

Στο κείμενο της ιδρυτικής πράξης γίνεται ρητή και επαναλαμβανόμενη αναφορά στο τζαμί που βρίσκεται εντός του κάστρου της πόλης, το οποίο αντιμετωπίζεται ως ενεργός και κεντρικός λατρευτικός χώρος. Η λειτουργία του τεμένους υποστηρίζεται με συγκεκριμένες χρηματικές προβλέψεις: ορίζεται ετήσια δαπάνη εκατό (100) αργυρών νομισμάτων (akçe) αποκλειστικά για την προμήθεια κεριών, ώστε να φωτίζεται το τέμενος κατά τις βραδινές και νυχτερινές προσευχές, ιδίως κατά τις ιερές νύχτες του ισλαμικού ημερολογίου. Η δαπάνη αυτή συνδέεται ρητά με μνημόσυνη πρόθεση, καθώς τα κεριά προορίζονται να ανάβουν υπέρ της

ψυχής της μητέρας του αφιερωτή, στοιχείο που υπογραμμίζει τον προσωπικό αλλά και δημόσιο χαρακτήρα της λατρευτικής πρακτικής.

Εικ. 7. Υποθετική αναπαράσταση του Κάστρου της Άρτας κατά τον 16ο–17ο αιώνα. Το ενδοκαστρικό τέμενος του Σουλτάνου (Sultan Mehmed Camii) αποδίδεται ως μνημειακό κτίσμα, σε συμφωνία με τον επιβλητικό μιναρέ που απεικονίζεται σε παλαιά φωτογραφική μαρτυρία και με τη θέση του (αρ. 47) στο οθωμανικό σχέδιο του κάστρου.

Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Σουλεϊμάν Αγάς κατοικεί ο ίδιος εντός του κάστρου. Στο βακφιγιέ αναφέρεται ρητά ότι «ξεχωρίζει» για ιδιοκατοίκηση τα ψηλά και χαμηλά σπίτια και τον αχυρώνα που βρίσκονται μέσα στο κάστρο, τα οποία προσδιορίζονται με σαφή αναφορά στις όμορες ιδιοκτησίες των Yusuf b. Yahya, Ahmed b. Mehmed και Mahmud b. Süleyman Ağa. Η πρόβλεψη αυτή αποτελεί σαφή ένδειξη πραγματικής και όχι απλώς θεωρητικής κατοίκησης του εσωτερικού του φρουρίου από ανώτερα στελέχη της οθωμανικής διοίκησης.

Μετά τον θάνατο του αφιερωτή, η χρήση των κατοικιών και το ημερήσιο εισόδημα που συνδέεται με αυτές προβλέπεται να περάσουν στη σύζυγό του, υπό τον όρο ότι θα παραμείνει χήρα. Σε περίπτωση νέου γάμου ή θανάτου της, τα σπίτια επιστρέφουν στο βακούφι και προβλέπεται η πώλησή τους, ώστε τα έσοδα να ενισχύσουν το βακουφικό κεφάλαιο. Η ρύθμιση αυτή αποκαλύπτει τη στενή διαπλοκή ανάμεσα στην ιδιωτική

κατοίκηση, τη βακουφική περιουσία και τη λειτουργία του τεμένους στο εσωτερικό του κάστρου.

Παράλληλα με το τέμενος, ο Σουλεϊμάν Αγάς ιδρύει σχολείο κοντά στο τζαμί, το οποίο εντάσσεται στον ίδιο λατρευτικό και χωρικό πυρήνα. Για τη λειτουργία του σχολείου προβλέπεται η μισθοδοσία δασκάλου με τέσσερα (4) άκτσέ ημερησίως, ο οποίος υποχρεούται να αναγιγνώσκει καθημερινά δύο μέρη (cüz) του Κορανίου και να προσεύχεται για την προστασία του γιου του αφιερωτή και τη συγχώρεση των αμαρτιών του. Ο δάσκαλος οφείλει να είναι σουνίτης, ενάρετος και μορφωμένος, στοιχείο που καταδεικνύει την πρόθεση παροχής συστηματικής θρησκευτικής εκπαίδευσης. Επιπλέον, προβλέπεται μισθοδοσία ενός άκτσε ημερησίως για τον βοηθό δασκάλου (halife), ο οποίος επίσης αναλαμβάνει καθημερινές αναγνώσεις του Κορανίου με μνημόσυνη πρόθεση.

Τέλος, το βακφιγιέ περιγράφει με σαφήνεια μια καθημερινή λατρευτική ρουτίνα που εκτυλίσσεται μέσα στο «ιερό τέμενος». Σε κάθε ώρα προσευχής, οι θρησκευτικοί λειτουργοί και αναγνώστες Κορανίου οφείλουν να συγκεντρώνονται εντός του τζαμιού και να προσεύχονται υπέρ του αφιερωτή, της οικογένειάς του, του προφήτη Μωάμεθ και του σουλτάνου του Ισλάμ, ενώ προβλέπεται και τακτικό κήρυγμα και νουθεσία προς τους πιστούς. Η λεπτομερής αυτή ρύθμιση καταδεικνύει ότι το ενδοκαστρικό τέμενος της Άρτας δεν λειτουργεί ως περιθωριακός ή περιστασιακός χώρος λατρείας, αλλά ως θεσμικά οργανωμένο και καθημερινά ενεργό θρησκευτικό κέντρο, άρρηκτα συνδεδεμένο με την κατοίκηση, την εκπαίδευση και την οθωμανική διοικητική παρουσία στο κάστρο.

◆ 4.2. Το βακούφι του Royal Kasapbaşı Mehmed Agha (1704) και η λειτουργία του τζαμιού Bayezid Khan στο βαρόσι της Άρτας

Το βακούφι που ίδρυσε ο Royal Kasapbaşı Mehmed Agha τον Μάρτιο του 1704 (έτος εγίρας 1115) αποτελεί ένα από τα πληρέστερα τεκμήρια για τη λειτουργία και τη συντήρηση του τζαμιού του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Χαν, το οποίο βρισκόταν εκτός των τειχών του Κάστρου της Άρτας, στο βαρόσι της πόλης. Ο ιδρυτής του βακουφίου, ανώτατος αξιωματούχος της οθωμανικής αυλής με έδρα την Κωνσταντινούπολη και τίτλο Kasapbaşı (αρχηγός των βασιλικών σφαγέων), εμφανίζεται στο έγγραφο ως εξωτερικός ευεργέτης της πόλης της Άρτας, ο οποίος μεριμνά συστηματικά για την καθημερινή και εορταστική λειτουργία του κεντρικού αστικού τεμένους.

Εικ. 8. Σύγχρονη ανασύνθεση του χώρου έξω από το Κάστρο της Άρτας κατά την οθωμανική περίοδο, με το Τζαμί του Βαγιαζήτ μπροστά από το κάστρο και τον πύργο του ρολογιού αριστερά, βασισμένη σε ιστορικές απεικονίσεις και τη σημερινή τοπογραφία.

Στο βακφιγιέ ορίζεται ρητά ότι τα έσοδα του ιδρύματος προορίζονται, κατά προτεραιότητα, για τη μισθοδοσία του προσωπικού του τζαμιού Bayezid Khan και για την κάλυψη των λειτουργικών του αναγκών. Καθορίζεται η πληρωμή του ιμάμη του τεμένους, Abdulaziz Halife, καθώς και των μουεζίνηδων Musa Halife και Ali Halife, με ημερήσιο μισθό δύο (2) αργυρών νομισμάτων (akçe) για τον καθένα. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στον μουεζίνη Musa Halife, ο οποίος λαμβάνει επιπλέον αμοιβή για την καθημερινή απαγγελία salavat τέσσερις φορές την ημέρα, μετά από κάθε κάλεσμα προσευχής (ezan), στοιχείο που καταδεικνύει τον έντονο τελετουργικό χαρακτήρα της λατρευτικής ζωής στο συγκεκριμένο τέμενος.

Παράλληλα, προβλέπεται αμοιβή δύο (2) akçe ημερησίως για τον Osman Dede, ο οποίος ασχολείται με γενικά καθήκοντα του τεμένους, γεγονός που φανερώνει την ύπαρξη βοηθητικού προσωπικού πέραν των βασικών θρησκευτικών λειτουργιών. Το βακούφι ρυθμίζει με εξαιρετική λεπτομέρεια και τον φωτισμό του τζαμιού, ορίζοντας ότι κάθε βράδυ πρέπει να ανάβουν καντήλια στην εξωτερική πύλη, στην εσωτερική αυλή και στο σιντριβάνι του τεμένους. Κατά τη διάρκεια του Ραμαζανιού και των ιερών νυχτών, προβλέπεται εντυπωσιακή ενίσχυση του φωτισμού, με 28 καντήλια στον

μιναρέ και 30 καντήλια στον κυρίως χώρο του τζαμιού, ενώ επιπλέον τέσσερα καντήλια πρέπει να παραμένουν αναμμένα έως το τέλος της νυχτερινής προσευχής. Για την καθημερινή φροντίδα των καντηλιών ορίζεται ειδική αμοιβή δύο (2) ακçe ημερησίως στον Mustafa.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η πρόβλεψη ετήσιων χρηματικών κονδυλίων για τις βασικές ανάγκες του τέμενους: το βακούφι ορίζει τη διάθεση 2.000 ακçe ετησίως για την αγορά 20 οκάδων κεριού μέλισσας, καθώς και 1.600 ακçe ετησίως για επισκευές και συντήρηση του τζαμιού, γεγονός που τεκμηριώνει τη μέριμνα για τη μακροχρόνια διατήρηση του κτιρίου σε καλή κατάσταση. Οι προβλέψεις αυτές καταδεικνύουν ότι το τζαμί Bayezid Khan αντιμετωπίζεται ως μόνιμος και κεντρικός λατρευτικός χώρος, με σταθερές και υψηλές λειτουργικές απαιτήσεις.

Το βακούφι προβλέπει επίσης την τακτική απαγγελία κορανικών εδαφίων και προσευχών εντός του τζαμιού. Ο Hacı İvaz, ο οποίος διαμένει σε δωμάτιο κοντά στο τέμενος και το λουτρό, λαμβάνει δύο (2) ακçe ημερησίως για την καθημερινή απαγγελία τριών προσευχών İhlas, ενώ άλλοι λειτουργοί αμείβονται για την ανάγνωση Yasin Serif και salavat, ενισχύοντας τον μνημονικό και ευσεβή χαρακτήρα της λατρευτικής πρακτικής που συνδέεται με το τέμενος.

Συνολικά, το βακούφι του Royal Kasapbaşı Mehmed Agha παρουσιάζει το τζαμί του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Χαν ως πλήρως οργανωμένο αστικό τέμενος, με πολυάριθμο προσωπικό, εντατική τελετουργική ζωή, αυξημένες ανάγκες φωτισμού και σαφώς προσδιορισμένα κονδύλια για συντήρηση και λειτουργία. Σε αντίθεση με το ενδοκαστρικό τέμενος του 16ου αιώνα, το οποίο εξυπηρετεί κυρίως έναν περιορισμένο διοικητικό και στρατιωτικό πυρήνα, το τζαμί Bayezid Khan του βαροσιού αναδεικνύεται μέσα από το βακούφι του 1704 ως κεντρικός πυλώνας της δημόσιας θρησκευτικής ζωής της οθωμανικής Άρτας.

Συγκριτική παρατήρηση

Η αντιπαράβολή των δύο βακουφίων αναδεικνύει δύο διαφορετικά πρότυπα θρησκευτικής οργάνωσης στην οθωμανική Άρτα. Το βακούφι του Σουλεϊμάν Αγά (1574) τεκμηριώνει έναν ενδοκαστρικό πυρήνα όπου το τέμενος συνδέεται στενά με την κατοίκηση εντός του φρουρίου, με σαφείς προβλέψεις για βασικές λειτουργικές ανάγκες (π.χ. ετήσια δαπάνη 100 ακçe για κεριά) και με την ύπαρξη σχολείου κοντά στο τζαμί ως στοιχείο ελεγχόμενης, “εσωτερικής” θρησκευτικής ζωής. Αντίθετα, το βακούφι του Royal Kasapbaşı Mehmed Agha (1704) αφορά ένα αστικό/ενοριακό τέμενος

εκτός κάστρου (Bayezid Khan) και προβάλλει μια πολύ πιο σύνθετη δημόσια λειτουργία: πολυπρόσωπη στελέχωση με σταθερούς ημερήσιους μισθούς, εντατική τελετουργική ζωή (salavat μετά από κάθε ezan), εκτεταμένο σύστημα φωτισμού με δεκάδες καντήλια σε Ραμαζάνι και ιερές νύχτες, καθώς και μεγάλα ετήσια κονδύλια για υλικά και επισκευές (2.000 akçe για κερί μέλισσας και 1.600 akçe για συντήρηση). Έτσι, τα δύο έγγραφα φωτίζουν εύγλωττα τη μετάβαση από έναν φρουριακό, περιορισμένο και διοικητικά εστιασμένο λατρευτικό χώρο σε ένα κεντρικό αστικό τέμενος με ευρεία κοινωνική εμβέλεια και αυξημένες λειτουργικές απαιτήσεις.

Εικ. 9. Λιθογραφία του G. de la Poer Beresford (1855): το Κάστρο της Άρτας με τον ενδοκαστρικό μιναρέ του αυτοκρατορικού τεμένους να δεσπόζει πάνω από τα τείχη· δεύτερος μιναρές ανήκει σε τζαμί της πόλης εκτός κάστρου.

❖5.Το σχέδιο του Κάστρου της Άρτας ως ιστορική πηγή

Το σχέδιο του Κάστρου της Άρτας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα τεκμήρια για τη μελέτη της οθωμανικής περιόδου της πόλης, καθώς δεν αποτυπώνει απλώς την οχυρωματική μορφή του φρουρίου, αλλά καταγράφει με συστηματικό τρόπο τις χρήσεις του εσωτερικού χώρου, τις βασικές λειτουργίες και τη χωρική οργάνωση των κτισμάτων. Σε αντίθεση με τις αφηγηματικές και αρχειακές πηγές, το σχέδιο λειτουργεί ως οπτικό

και λειτουργικό υπόμνημα, στο οποίο συνυπάρχουν ενεργά κτίρια και ίχνη παλαιότερων φάσεων χρήσης.

Η σημασία του δεν έγκειται μόνο στη χρονολόγησή του, αλλά κυρίως στη δυνατότητα συνδυαστικής ανάγνωσης με τα αρχειακά έγγραφα, τα βακουφικά τεκμήρια και τις περιηγητικές μαρτυρίες. Μέσα από αυτή την προσέγγιση καθίσταται δυνατή η ανασύσταση της τεμενικής γεωγραφίας του κάστρου, η παρακολούθηση της χωρικής διαδοχής των λατρευτικών χώρων και η διάκριση ανάμεσα σε ενεργές, μεταβατικές και εγκαταλελειμμένες φάσεις χρήσης.

◆ 5.1 Χρονολόγηση και χαρακτήρας του σχεδίου

Το σχέδιο του Κάστρου της Άρτας, το οποίο χρονολογείται στον 19ο αιώνα, εντάσσεται στο πλαίσιο της οθωμανικής διοικητικής και στρατιωτικής χαρτογραφίας, όπου η αποτύπωση των φρουρίων εξυπηρετεί πρωτίστως λειτουργικές και διαχειριστικές ανάγκες και όχι καλλιτεχνική ή μνημειακή αναπαράσταση. Η χρήση αριθμημένων θέσεων και επεξηγηματικού υπομνήματος καταδεικνύει ότι το σχέδιο προοριζόταν για πρακτική αξιοποίηση από διοικητικούς και στρατιωτικούς παράγοντες.

Στο σχέδιο αποτυπώνονται με σαφήνεια τόσο τα βασικά οχυρωματικά στοιχεία (τείχη, πύλες, πύργοι) όσο και κτίρια συγκεκριμένης χρήσης στο εσωτερικό του κάστρου. Ιδιαίτερη σημασία έχει η ρητή διάκριση στο υπόμνημα μεταξύ ενεργών κτισμάτων και χώρων παλαιότερης χρήσης, όπως στην περίπτωση της ένδειξης Eski cami yeri. Η διάκριση αυτή αποκαλύπτει ότι ο συντάκτης δεν περιορίζεται στην καταγραφή της παρούσας κατάστασης, αλλά ενσωματώνει στοιχεία ιστορικής μνήμης του χώρου.

Η παράλληλη καταγραφή ενεργού τεμένους ως Sultan Mehmed Camii και παλαιότερου λατρευτικού χώρου επιτρέπει την παρακολούθηση της διαχρονικής εξέλιξης της τεμενικής χρήσης στο εσωτερικό του φρουρίου. Υπό το πρίσμα αυτό, το σχέδιο λειτουργεί όχι μόνο ως τοπογραφικό τεκμήριο, αλλά ως σύνθετη ιστορική πηγή, η οποία αποτυπώνει στρώματα χρήσης και μεταβολές στον χρόνο.

◆ 5.2 Το σχέδιο ως τεκμήριο της χωρικής οργάνωσης του εσωτερικού του κάστρου (σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί)

Η ανάλυση του σχεδίου του Κάστρου της Άρτας αποκαλύπτει με ιδιαίτερη σαφήνεια τη λειτουργική οργάνωση του εσωτερικού του χώρου κατά την οθωμανική περίοδο. Το κάστρο δεν αποτυπώνεται ως ενιαίος και

αδιαφοροποίητος στρατιωτικός χώρος, αλλά ως πολυλειτουργικό σύνολο, στο οποίο συνυπάρχουν διοικητικές, λατρευτικές και περιορισμένες οικιστικές χρήσεις. Η διάταξη των κτισμάτων και οι μεταξύ τους σχέσεις επιτρέπουν την ανασύσταση της καθημερινής ζωής και των προτεραιοτήτων της οθωμανικής διοίκησης στο εσωτερικό του φρουρίου.

Εικ. 10. Αρτα, Κάστρο. Σχέδιο του Edward Lear, 3 Μαΐου 1849. Κοντινή άποψη των τειχών του κάστρου.

Το σχέδιο του 19ου αιώνα αποτυπώνει περιορισμένο αριθμό κατοικιών, συγκεντρωμένων σε συγκεκριμένα σημεία του εσωτερικού του κάστρου. Η εικόνα αυτή αντανακλά τον χαρακτήρα του φρουρίου ως κλειστού διοικητικού και στρατιωτικού χώρου, χωρίς εμπορικές δραστηριότητες και χωρίς συγκροτημένη αστική συνοικία. Η απουσία καταστημάτων και εκτεταμένων οικιστικών συστάδων υποδηλώνει ότι το κάστρο δεν λειτουργούσε ως αυτόνομη πόλη, αλλά ως χώρος εξουσίας, διοίκησης και ελέγχου.

Η εικόνα αυτή συμπληρώνεται ουσιαστικά από τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί, ο οποίος κατά τον 17ο αιώνα αναφέρει την ύπαρξη σαράντα πέτρινων σπιτιών με κεραμοσκεπές στο εσωτερικό του κάστρου. Η πληροφορία αυτή δεν αναιρεί τον μη αστικό χαρακτήρα του χώρου, αλλά αποκαλύπτει μια παλαιότερη φάση εντονότερης κατοίκησης, συνδεδεμένη με τις ανάγκες της φρουράς, των αξιωματικών και του διοικητικού μηχανισμού. Ο ίδιος ο περιηγητής διευκρινίζει ότι μόνον ο διοικητής

κατοικεί μόνιμα εντός του κάστρου και ότι δεν υπάρχουν καταστήματα, επιβεβαιώνοντας τον υπηρεσιακό χαρακτήρα της κατοίκησης.

Η σύγκριση της περιγραφής του Εβλιγιά με το μεταγενέστερο σχέδιο υποδηλώνει μια διαχρονική συρρίκνωση της κατοίκησης στο εσωτερικό του κάστρου, φαινόμενο σύνηθες στα οθωμανικά φρούρια από τον 17ο προς τον 19ο αιώνα. Η σταδιακή μείωση της φρουράς και η μετατόπιση διοικητικών λειτουργιών προς τον αστικό ιστό φαίνεται ότι οδήγησαν στον περιορισμό των κατοικιών που αποτυπώνονται στο σχέδιο.

Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει η χωροθέτηση των λατρευτικών χώρων σε σχέση με την κατοίκηση. Στο σχέδιο καταγράφεται αφενός ενεργό ενδοκαστρικό τέμενος και αφετέρου η θέση παλαιότερου λατρευτικού χώρου (Eski cami yeri). Η μαρτυρία του Εβλιγιά για σαράντα κατοικίες καθιστά εύλογη την ύπαρξη περισσότερων του ενός λατρευτικών σημείων σε διαφορετικές χρονικές φάσεις, καθώς ένας τέτοιος πληθυσμός φρουράς και υπηρεσιακού προσωπικού θα απαιτούσε οργανωμένη λατρευτική εξυπηρέτηση ήδη από πρώιμη περίοδο.

Η καταγραφή παλαιού και νεότερου τεμένους στο σχέδιο δεν αντανακλά αντιφατικές πληροφορίες, αλλά διαδικασία διαδοχής και μετασχηματισμού του χώρου. Παλαιότεροι λατρευτικοί χώροι εγκαταλείπονται ή υποβαθμίζονται όταν δημιουργούνται νέα, λειτουργικότερα και χωρικά κεντρικότερα τεμένη, τα οποία ανταποκρίνονται στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της φρουράς και της διοίκησης.

Συνολικά, η συνδυαστική ανάγνωση του σχεδίου και της περιηγητικής μαρτυρίας του Εβλιγιά Τσελεμπή επιτρέπει την κατανόηση του Κάστρου της Άρτας ως δυναμικού χώρου, στον οποίο η κατοίκηση, η λατρεία και η διοίκηση εξελίσσονται στον χρόνο. Το σχέδιο λειτουργεί έτσι όχι μόνο ως αποτύπωση μιας συγκεκριμένης χρονικής στιγμής, αλλά ως ιστορική πηγή που, σε διάλογο με τις γραπτές μαρτυρίες, αποκαλύπτει τις μεταβολές της ενδοκαστρικής ζωής.

◆ 5.3 Το Eski cami yeri και η έννοια της μνήμης του χώρου

Η ένδειξη Eski cami yeri στο σχέδιο του Κάστρου της Άρτας δεν συνιστά απλή τοπογραφική πληροφορία, αλλά συνειδητή καταγραφή παλαιότερης χρήσης του χώρου. Σε αντίθεση με τα ενεργά κτίρια, τα οποία αποτυπώνονται ως λειτουργικές μονάδες, η συγκεκριμένη σημείωση δηλώνει έναν χώρο όπου η λατρευτική λειτουργία έχει παύσει, χωρίς όμως να έχει εξαλειφθεί από τη διοικητική και χωρική μνήμη του φρουρίου.

Η επιλογή του συντάκτη να καταγράψει ρητά τη θέση του παλαιού τζαμιού φανερώνει ότι ο χώρος εξακολουθούσε να θεωρείται σημασιολογικά ενεργός, ακόμη και μετά την απώλεια της αρχικής του χρήσης. Το Eski cami yeri δεν αποτυπώνεται ως τυχαίο ερείπιο ή αδιάφορο κενό, αλλά ως τόπος με αναγνωρίσιμη ταυτότητα, στοιχείο που υποδηλώνει συνέχεια στη χωρική αντίληψη του εσωτερικού του κάστρου.

Εικ. 11. Μερική άποψη του Κάστρου της Αρτας.

Λεπτομέρεια παλαιάς φωτογραφίας, επεξεργασμένη από τον συγγραφέα, όπου διακρίνεται το τζαμί με τον μιναρέ στο εσωτερικό του κάστρου.

(Πηγή πρωτοτύπου: έκδοση Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρτας)

Η καταγραφή αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με τη διαδοχή των λατρευτικών χώρων εντός του φρουρίου. Η ύπαρξη ενεργού τεμένους σε διαφορετική θέση από το Eski cami yeri υποδηλώνει ότι η μετατόπιση της λατρευτικής λειτουργίας δεν συνεπάγεται άμεση διαγραφή του παλαιού πυρήνα. Αντιθέτως, ο παλαιότερος χώρος φαίνεται να εγκαταλείπεται σταδιακά, καθώς οι ανάγκες της φρουράς και της διοίκησης οδηγούν στη δημιουργία νέου, λειτουργικότερου και χωρικά κεντρικότερου τεμένους.

Στο πλαίσιο αυτό, το Eski cami yeri μπορεί να ερμηνευθεί ως ίχνος μιας πρώιμης φάσης οργάνωσης της ενδοκαστρικής ζωής, όταν η λατρευτική εξυπηρέτηση της φρουράς επιτελούνταν σε μικρότερη κλίμακα. Η διατήρηση της μνήμης του χώρου στο σχέδιο αντανακλά μια οθωμανική

πρακτική κατά την οποία παλαιότερες χρήσεις δεν εξαφανίζονται από τον χωρικό λόγο, αλλά ενσωματώνονται ως σημεία αναφοράς σε μια ακολουθία μετασχηματισμών.

Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται από τις αρχειακές μαρτυρίες που τεκμηριώνουν την παρουσία ιμάμη στο κάστρο ήδη από το πρώτο μισό του 16ου αιώνα, σε μια περίοδο κατά την οποία δεν διαπιστώνεται ακόμη η ύπαρξη οργανωμένου κεντρικού τεμένους. Το Eski cami yeri προσφέρει έτσι ένα εύλογο χωρικό πλαίσιο για τη συμφιλίωση των πρώιμων γραπτών αναφορών με τη μεταγενέστερη τεμενική οργάνωση που αποτυπώνεται στο σχέδιο.

Συνολικά, η ένδειξη Eski cami yeri αναδεικνύει το Κάστρο της Άρτας όχι ως στατικό σύνολο κτισμάτων, αλλά ως χώρο με ιστορικό βάθος, στον οποίο οι λατρευτικές, διοικητικές και χωρικές λειτουργίες μεταβάλλονται στον χρόνο, αφήνοντας ίχνη που διατηρούνται στη μνήμη ακόμη και μετά την παύση της αρχικής τους χρήσης.

◆ 5.4 Οικονομική και λειτουργική διάσταση του Κάστρου της Άρτας

Πέρα από τον αμυντικό και συμβολικό του ρόλο, το Κάστρο της Άρτας κατά την οθωμανική περίοδο λειτούργησε ως οργανωμένος διοικητικός και οικονομικός μηχανισμός, με συγκεκριμένες καθημερινές ανάγκες και προβλέψιμες λειτουργίες. Η οικονομική του διάσταση εκφράζεται όχι μόνο μέσω βακουφικών θεσμών, αλλά και μέσω της χρήσης των εσωτερικών του χώρων για αποθήκευση, διαχείριση πόρων και υποστήριξη ενός μόνιμου διοικητικού και στρατιωτικού πυρήνα. Το κάστρο εμφανίζεται έτσι ως ενεργός κόμβος διαχείρισης ανθρώπων, υλικών και θεσμών.

► 5.4.1 Χρήση των χώρων του κάστρου: αποθήκες, εφόδια και στρατιωτική υποδομή

Οι διαθέσιμες πηγές, σε συνδυασμό με τη χωρική οργάνωση του φρουρίου, καταδεικνύουν ότι σημαντικό μέρος των εσωτερικών χώρων του κάστρου χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση σιτηρών, εφοδίων και στρατιωτικού εξοπλισμού. Η λειτουργία αυτή ήταν κρίσιμη για την αυτάρκεια της φρουράς και τη δυνατότητα του κάστρου να ανταποκρίνεται σε καταστάσεις πολιορκίας ή παρατεταμένης κρίσης.

Οι αποθηκευτικοί χώροι δεν αποτελούσαν απλώς βοηθητικές εγκαταστάσεις, αλλά βασικό στοιχείο της αμυντικής και διοικητικής λειτουργίας του φρουρίου. Η συγκέντρωση σιτηρών και βασικών αγαθών εντός των τειχών επέτρεπε τον έλεγχο της διανομής τους από τη διοίκηση

και περιορίζε την εξάρτηση από τον εξωτερικό αστικό ιστό. Αντίστοιχα, η φύλαξη πυρομαχικών και στρατιωτικού υλικού στο εσωτερικό του κάστρου ενίσχυε τον χαρακτήρα του ως αυτοτελούς στρατιωτικής μονάδας.

Η χωροθέτηση αυτών των λειτουργιών συνδέεται άμεσα με τη συνολική αρχιτεκτονική και οργανωτική λογική του κάστρου. Οι αποθήκες εντάσσονται σε προστατευμένα σημεία, με ελεγχόμενη πρόσβαση για τη φρουρά και περιορισμένη δυνατότητα χρήσης από μη εξουσιοδοτημένα άτομα. Στο πλαίσιο αυτό, το Κάστρο της Άρτας δεν λειτουργεί μόνο ως χώρος κατοίκησης ή λατρείας, αλλά ως καθημερινός τόπος διοικητικής και στρατιωτικής διαχείρισης υλικών πόρων.

Εικ. 12. Ο Αραχθος τη δεκαετία του 1920.

Ο ποταμός έβρεχε τότε τα «πόδια» του Κάστρου της Άρτας, πριν από τα έργα διευθέτησης της κοίτης και τη διάνοιξη του περιφερειακού δρόμου. (Φωτοκάρτα Σάλομων Χατζή)

► 5.4.2 Διαχείριση βακουφίων και οικονομική υποστήριξη της λειτουργίας του κάστρου

Η οικονομική λειτουργία του Κάστρου της Άρτας συνδέεται στενά με τα βακουφικά ιδρύματα, ιδίως εκείνα που σχετίζονται με τα τεμένη εντός και πέριξ του φρουρίου. Αν και τα βακούφια δεν ιδρύονται αποκλειστικά για τις ανάγκες του κάστρου, η μισθοδοσία θρησκευτικών λειτουργών και η κάλυψη συγκεκριμένων λειτουργικών αναγκών μέσω βακουφικών εσόδων

δείχνουν ότι μέρος της καθημερινής λειτουργίας του φρουρίου υποστηριζόταν έμμεσα από αυτούς τους θεσμούς.

Η διαχείριση των βακουφίων ακολουθεί τυποποιημένους διοικητικούς κανόνες, με διορισμό διαχειριστών (*mütevelli*), καταγραφή εσόδων και εξόδων και έλεγχο της χρήσης των πόρων. Το πλαίσιο αυτό αναδεικνύει το κάστρο ως χώρο όπου στρατιωτικές, διοικητικές και θρησκευτικές λειτουργίες συνυπάρχουν θεσμικά, χωρίς να συγχέονται. Η οικονομική του υποστήριξη δεν εξαρτάται από την τοπική κοινότητα, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο οθωμανικό διοικητικό και θεσμικό σύστημα.

► 5.4.3 Καθημερινή λειτουργία του οχυρού

Η καθημερινή λειτουργία του Κάστρου της Άρτας προϋπέθετε μια σταθερή ρουτίνα διοικητικών και στρατιωτικών πρακτικών. Η παρουσία φρουράς, διοικητή, θρησκευτικών λειτουργών και περιορισμένου αριθμού κατοίκων συνεπαγόταν συνεχή επιτήρηση, διαχείριση και έλεγχο του χώρου. Το κάστρο λειτουργούσε ταυτόχρονα ως τόπος εργασίας, διαμονής και συμβολικής κρατικής παρουσίας.

Η απουσία εμπορικών δραστηριοτήτων, σε συνδυασμό με την ύπαρξη αποθηκών και διοικητικών χώρων, υποδηλώνει ότι η ενδοκαστρική καθημερινότητα δεν συγκροτεί αστική ζωή, αλλά υπηρεσιακή λειτουργία. Κάθε δραστηριότητα —από τη διανομή εφοδίων έως τη λατρευτική πρακτική— εντάσσεται σε πλαίσιο πειθαρχίας και ιεραρχίας, χαρακτηριστικό των οθωμανικών φρουρίων.

Συνολικά, η οικονομική και λειτουργική διάσταση του Κάστρου της Άρτας αναδεικνύει ένα οχυρό που δεν περιορίζεται στον ρόλο της άμυνας, αλλά λειτουργεί ως οργανωμένος διοικητικός οργανισμός, ικανός να υποστηρίξει τη φρουρά, να διαχειρίζεται πόρους και να ενσωματώνει θεσμούς της οθωμανικής κρατικής και θρησκευτικής εξουσίας. Η προσέγγιση αυτή προετοιμάζει το έδαφος για την κατανόηση των μεταγενέστερων εξελίξεων που αφορούν την κατοίκηση και, τελικά, την απο-κατοίκηση του κάστρου.

◆ 5.5 Κατοίκηση εντός του κάστρου και κατεδάφιση οικιών

Η ύπαρξη μόνιμης κατοίκησης εντός του Κάστρου της Άρτας κατά τους ύστερους οθωμανικούς χρόνους τεκμηριώνεται πλέον με σαφήνεια από αρχειακές πηγές του 19ου αιώνα. Τα στοιχεία αυτά επιτρέπουν την ανασύσταση ενός οργανωμένου ενδοκαστρικού οικιστικού πυρήνα και φωτίζουν τη διαδικασία σταδιακής αποκατοίκησης του φρουρίου, η οποία

συνδέεται με τη μεταβολή του ρόλου του από μικτό χώρο κατοίκησης και διοίκησης σε αυστηρά στρατιωτική ζώνη.

Εικ. 13. Κάστρο Άρτας, 1909. Φωτογραφία από την κοίτη του Αράχθου· τα τείχη του κάστρου και ο οικισμός στον πρόποδά του. Φωτογραφικό αρχείο Γιάννη Σπ. Εξαρχου.

► 5.5.1 Ονομαστική καταγραφή κατοίκων και κατοικιών

Η κύρια πηγή για την ποσοτική και ποιοτική αποτίμηση της ενδοκαστρικής κατοίκησης είναι ο αναλυτικός πίνακας των Οθωμανών κατοίκων της Άρτας, ο οποίος συντάχθηκε από τη Νομαρχία Άρτης μετά την απελευθέρωση της πόλης και διαβιβάστηκε στο Υπουργείο Εσωτερικών, καταγράφοντας αναδρομικά την προϋπάρχουσα περιουσιακή κατάσταση.

Σύμφωνα με τον πίνακα αυτό, στην Άρτα καταγράφονται συνολικά 165 οικίες οθωμανικής ιδιοκτησίας, εκ των οποίων 17 οικίες αναφέρονται ρητά ως ευρισκόμενες εντός του φρουρίου. Η καταγραφή είναι ονομαστική και περιλαμβάνει τους οικογενειάρχες, τον αριθμό των μελών κάθε οικογένειας, καθώς και σαφή διάκριση μεταξύ οικιών εντός πόλεως, εντός φρουρίου και εκτός αυτού.

Τα στοιχεία αυτά συμπληρώνονται από το οθωμανικό σχέδιο του Κάστρου της Άρτας του 19ου αιώνα, δηλαδή σε χρόνο προγενέστερο της απελευθέρωσης. Στο σχέδιο αποτυπώνονται οκτώ μεμονωμένες οικίες (hane) και μία περιοχή σημειωμένη ως haneler, δηλαδή συστάδα κατοικιών

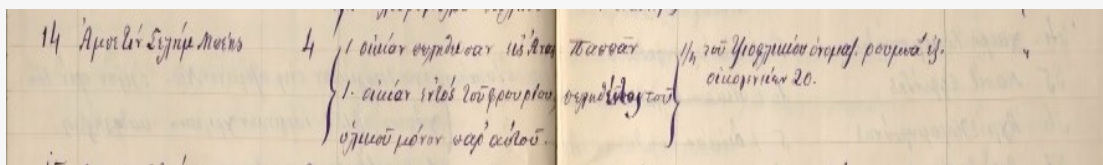
χωρίς αριθμητική εξειδίκευση. Η αποτύπωση αυτή επιβεβαιώνει χωρικά την ύπαρξη ενδοκαστρικού οικισμού, χωρίς να αποσκοπεί σε πλήρη απογραφή, γεγονός που είναι σύμφωνο με τον λειτουργικό και στρατιωτικό χαρακτήρα του σχεδίου.

Η σύγκριση των δύο πηγών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, κατά τον ύστερο 19ο αιώνα, ο αριθμός των οικιών εντός του φρουρίου ανερχόταν σε 17, με μέρος αυτών να αποδίδεται μεμονωμένα και το υπόλοιπο να συνοψίζεται σχηματικά στο σχέδιο.

Οι ιδιοκτήτες των ενδοκαστρικών οικιών ανήκαν κυρίως σε ανώτερα ή μεσαία στρώματα του οθωμανικού πληθυσμού (αγάδες, εφέντηδες, πρόσωπα συνδεδεμένα με τη διοίκηση ή τη φρουρά), γεγονός που υποδηλώνει ότι η ενδοκαστρική κατοίκηση δεν είχε μαζικό χαρακτήρα, αλλά συνδεόταν άμεσα με τη διοικητική και στρατιωτική λειτουργία του κάστρου.

► 5.5.2 Η κατεδάφιση ως διοικητική πράξη

Ιδιαίτερης σημασίας είναι οι εγγραφές στις οποίες αναφέρεται ρητά ότι οι οικίες εντός του φρουρίου δεν μεταβιβάστηκαν ως ακίνητα, αλλά πωλήθηκε αποκλειστικά το οικοδομικό τους υλικό. Η πρακτική αυτή καταγράφεται επανειλημμένα (π.χ. στις κατοικίες των Αμπετίν Σελήμ Μπέη, Κιαμίλ Αλή Εφφένδη και Σελήμ Αγά), γεγονός που αποκλείει τη μεμονωμένη ή τυχαία εφαρμογή της.

Απόσπασμα από την «Αναφορά του Νομάρχη Λαρίσης περί μετανάστευσης οθωμανικών οικογενειών με συνημμένους πίνακες των Οθωμανών οικογενειών που κατοικούν, πριν από την κατάληψη, στην Άρτα», που αναφέρεται σε μια από τις 17 οικίες εντός του φρουρίου. (Καρρά, 2024).

Η επαναληπτικότητα του φαινομένου υποδηλώνει συνειδητή διοικητική επιλογή, η οποία εντάσσεται σε ευρύτερη πολιτική αποκατοίκησης του φρουρίου. Η κατεδάφιση των ενδοκαστρικών οικιών συνδέεται άμεσα με τη σταδιακή επαναστρατιωτικοποίηση του χώρου και την προσαρμογή του κάστρου σε αμιγώς στρατιωτική και διοικητική χρήση κατά τον 19ο αιώνα.

► 5.5.3 Από τον οικιστικό πυρήνα στη στρατιωτική ζώνη

Η εικόνα που προκύπτει από τα αρχειακά δεδομένα του 19ου αιώνα συμπληρώνεται από τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί, ο οποίος ήδη από

τον 17ο αιώνα μνημονεύει την ύπαρξη σαράντα σπιτιών εντός του κάστρου. Η αναφορά αυτή υποδηλώνει ότι ο ενδοκαστρικός οικισμός της Άρτας διαθέτει βάθος χρόνου και δεν αποτελεί παροδικό φαινόμενο.

Ωστόσο, κατά τον 19ο αιώνα παρατηρείται σαφής μεταβολή: το κάστρο παύει να λειτουργεί ως χώρος μικτής κατοίκησης και μετατρέπεται σταδιακά σε ελεγχόμενη στρατιωτική ζώνη, με αποτέλεσμα την οριστική εξάλειψη της μόνιμης κατοίκησης μέσω συστηματικών κατεδαφίσεων.

► 5.5.4 Σύνδεση με το σχέδιο του κάστρου

Η ύπαρξη ενδείξεων τύπου Hane ή Haneler στο σωζόμενο σχέδιο του κάστρου αποκτά, υπό αυτό το πρίσμα, ιδιαίτερη ερμηνευτική βαρύτητα. Οι σημάνσεις αυτές δεν αποτελούν αφηρημένες ή θεωρητικές καταγραφές, αλλά αντανakλούν πραγματικές κατοικίες, οι οποίες υπήρχαν, καταγράφηκαν ονομαστικά και τελικά καταργήθηκαν με διοικητική απόφαση. Το Κάστρο της Άρτας αναδεικνύεται έτσι όχι μόνο ως στρατιωτικό έργο, αλλά ως δυναμικός χώρος, του οποίου η λειτουργία και η μορφή μεταβάλλονται ανάλογα με τις προτεραιότητες της οθωμανικής διοίκησης.

► 5.5.5 Η τύχη του χώρου μετά την απελευθέρωση

Κατά τη μεταβατική περίοδο μετά την απελευθέρωση της Άρτας, ο εσωτερικός χώρος του κάστρου υπέστη σημαντικές μεταβολές που οδήγησαν στη σταδιακή απώλεια των παλαιότερων οικιστικών και οθωμανικών στοιχείων του. Παράλληλα με την κατεδάφιση των κατοικιών που διατηρούνταν ακόμη εντός των τειχών, κατεδαφίστηκε και το οθωμανικό τέμενος του κάστρου, στη θέση του οποίου ανεγέρθηκε μεταγενέστερα ο ναός των Αγίων Πάντων. Από το παλαιότερο οικιστικό σύνολο διατηρήθηκε μόνον η οικία του διοικητή, η οποία χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως κατοικία του διευθυντή των φυλακών. Οι στρατώνες του κάστρου μετατράπηκαν σε σωφρονιστικό κατάστημα, το οποίο λειτούργησε έως τα τέλη της δεκαετίας του 1950, οπότε και κατεδαφίστηκε προκειμένου να ανεγερθεί το ξενοδοχείο Ξενία. Την ίδια περίοδο, ο εσωτερικός χώρος του φρουρίου παρέμενε σε μεγάλο βαθμό αδιαμόρφωτος, με ελάχιστη δένδροφύτευση, ενώ τμήματα της έκτασης εκμισθώνονταν εποχικά σε κτηνοτρόφο για τη βόσκηση ζώων, τα οποία σταβλίζονταν στον χώρο του İc Kale, ένδειξη της προσωρινής και υποβαθμισμένης χρήσης του κάστρου πριν από τη μεταγενέστερη τουριστική και μνημειακή του αξιοποίηση.

❖ 6. Αρχιτεκτονική οργάνωση του Κάστρου της Άρτας κατά τον 19ο αιώνα

Το σωζόμενο σχέδιο του Κάστρου της Άρτας, σε συνδυασμό με τα αναλυτικά υπομνήματα και τις επεξηγήσεις που περιλαμβάνονται στα σχετικά αρχεία, αποτελεί μοναδικό τεκμήριο για την αρχιτεκτονική και λειτουργική οργάνωση του φρουρίου κατά τον 19ο αιώνα. Για πρώτη φορά μετά από περίπου έξι αιώνες συνεχούς χρήσης και μετασχηματισμών, καθίσταται δυνατή η λεπτομερής αποτύπωση των επιμέρους δομικών στοιχείων του κάστρου και η συσχέτισή τους με συγκεκριμένες λειτουργίες.

Εικ. 14. Σχέδιο του Κάστρου της Άρτας (Νάρδα), 19ος αιώνας. Οθωμανικό αρχιτεκτονικό σχέδιο προερχόμενο από τα Οθωμανικά Αρχεία Κωνσταντινούπολης (BOA, PLK.p 854).

Η σημασία του υλικού αυτού έγκειται όχι μόνο στη σπανιότητά του, αλλά και στο γεγονός ότι δεν προέρχεται από αφηγηματική περιγραφή, αλλά από διοικητική και τεχνική αποτύπωση, η οποία αποσκοπεί στην ακριβή καταγραφή του χώρου. Το σχέδιο δεν καταγράφει το κάστρο ως μνημείο του παρελθόντος, αλλά ως ενεργό, λειτουργικό οχυρό, ενταγμένο ακόμη στον μηχανισμό της κρατικής διοίκησης. Για τον λόγο αυτό, η ανάλυσή του απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και λεπτομέρεια, καθώς κάθε ένδειξη, αρίθμηση

και ονομασία αντανακλά συγκεκριμένες χρήσεις και ιεραρχήσεις του χώρου.

◆6.1 Το σχέδιο του κάστρου: χαρακτήρας, δομή και μεθοδολογία ανάγνωσης

Το σχέδιο του Κάστρου της Άρτας παρουσιάζει μια συστηματική και οργανωμένη αποτύπωση του φρουρίου, με σαφή διάκριση μεταξύ οχυρωματικών στοιχείων, εσωτερικών χώρων και ειδικών χρήσεων. Η ύπαρξη αριθμημένων σημείων, τα οποία αντιστοιχούν σε επεξηγηματικό υπόμνημα, επιτρέπει την αναλυτική ταύτιση κάθε δομικού στοιχείου και καθιστά το σχέδιο εργαλείο ιστορικής ανάλυσης και όχι απλώς οπτική απεικόνιση.

Η ανάγνωση του σχεδίου προϋποθέτει συνδυαστική προσέγγιση. Αφενός, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία —πύργοι (buis), τάπιες, πύλες, εσωτερικά τείχη— πρέπει να εξεταστούν ως μέρος ενός ενιαίου αμυντικού συστήματος. Αφετέρου, οι εσωτερικές ενδείξεις (κατοικίες, αποθήκες, τεμένη, διοικητικοί χώροι) επιτρέπουν την κατανόηση του κάστρου ως λειτουργικού οργανισμού, όπου η αρχιτεκτονική υπηρετεί συγκεκριμένες ανάγκες και όχι αφηρημένα πρότυπα.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι στο σχέδιο αποτυπώνονται όχι μόνο ενεργές δομές, αλλά και χώροι που φέρουν μνήμη παλαιότερης χρήσης. Η συνύπαρξη ενεργών και ανενεργών στοιχείων επιβεβαιώνει ότι το σχέδιο καταγράφει μια μεταβατική φάση του κάστρου, κατά την οποία ορισμένες λειτουργίες έχουν ήδη περιοριστεί ή καταργηθεί, ενώ άλλες εξακολουθούν να είναι σε ισχύ.

Για τον λόγο αυτό, η ανάλυση που ακολουθεί δεν αντιμετωπίζει το σχέδιο αποσπασματικά, αλλά το προσεγγίζει ως σύνολο, στο οποίο κάθε στοιχείο αποκτά νόημα μόνο μέσα από τη σχέση του με τα υπόλοιπα. Η προσεκτική αυτή ανάγνωση είναι αναγκαία, καθώς τα δεδομένα που αποκαλύπτονται για πρώτη φορά επιτρέπουν την ανασύσταση της τελικής φάσης λειτουργίας του Κάστρου της Άρτας πριν από τη ριζική μεταβολή του χαρακτήρα του.

◆ 6.2 Τα οχυρωματικά στοιχεία: πύργοι, τάπιες και πύλες (εισαγωγική προσέγγιση)

Στο σχέδιο αποτυπώνεται με σαφήνεια το σύστημα των πύργων (buis), οι οποίοι κατανέμονται περιμετρικά των τειχών και συνδέονται άμεσα με τις τάπιες και τις πύλες του κάστρου. Η διάταξή τους δεν είναι ομοιόμορφη,

αλλά προσαρμόζεται στη γεωμορφολογία του χώρου και στις αμυντικές ανάγκες κάθε πλευράς του φρουρίου. Οι πύλες, ως σημεία ελεγχόμενης πρόσβασης, αποτελούν κομβικά σημεία τόσο της αμυντικής όσο και της διοικητικής λειτουργίας του κάστρου.

◆ 6.3. Πίνακας αριθμημένων χώρων του Κάστρου της Άρτας (19ος αι.)

Εικ. 15. Οθωμανικό σχέδιο του Κάστρου της Άρτας (Νάρδα), 19ος αιώνας.

Γενική κάτοψη του οχυρωμένου περιβάλλοντος, με αριθμημένες ενδείξεις των επιμέρους κτισμάτων, στρατιωτικών εγκαταστάσεων και βοηθητικών χώρων στο εσωτερικό του κάστρου, καθώς και των αμυντικών έργων (τείχη, πύργοι, τάφροι). Οι αριθμοί αντιστοιχούν στις θέσεις και χρήσεις των κτιρίων, οι οποίες αναλύονται στον πίνακα που ακολουθεί.

(Πηγή: Οθωμανικά Αρχεία Κωνσταντινούπολης – BOA, PLK.p 854· δημοσίευση στο: «Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri», Κωνσταντινούπολη 2016)

Σκοπός του πίνακα

Ο ακόλουθος πίνακας συγκεντρώνει, για πρώτη φορά σε ενιαία μορφή, όλα τα αριθμημένα στοιχεία του σχεδίου του Κάστρου της Άρτας, όπως αυτά αποτυπώνονται στο πρωτότυπο υπόμνημα. Η παρουσίασή τους αποσκοπεί:

- στην ταύτιση κάθε αριθμημένου σημείου του σχεδίου,

- στην ελληνική απόδοση της ονομασίας,
- και στη λειτουργική ερμηνεία κάθε στοιχείου.

Ο πίνακας δεν αποτελεί περιγραφικό παράρτημα, αλλά βασικό εργαλείο ιστορικής ανάλυσης, καθώς επιτρέπει τη σύνδεση αρχιτεκτονικής μορφής και χρήσης του χώρου.

A/A	Ονομασία στο σχέδιο	Ελληνική απόδοση
1	Narda Kalesi	Κάστρο της Άρτας (Νάρδα)
2	Top mahalli	Χώρος πυροβόλων
3	Koğuş	Στρατιωτικός κοιτώνας
4	Bahçe	Κήπος
5	Hane	Οικία
6	Taşlık	Πετρώδης χώρος
7	Narda Nehri	Ποταμός Άρτας
8	Burç	Πύργος
9	Hane	Οικία
10	Bahçe	Κήπος
11	Çay Burcu	Πύργος ποταμού
12	Yeniden inşa olunacak Cephanelik Burcu	Πύργος οπλοστασίου (προς ανακατασκευή)
13	Su kuyusu	Πηγάδι
14	Hendek	Τάφρος
15	Hane	Οικία
16	Kuyu	Πηγάδι
17	İmam Tabyası	Τάπια Ιμάμη
18	Tüfek tabyası	Τάπια τουφεκιών
19	Tüfek tabyası	Τάπια τουφεκιών
20	Burç	Πύργος
21	Kabristan	Νεκροταφείο
22	Burç	Πύργος
23	Tabya, altı mahzen	Τάπια με υπόγειο κελάρι
24	Fırın	Φούρνος
25	Mühimmat ambarı	Αποθήκη πυρομαχικών
26	Kuyu	Πηγάδι
27	Tabya	Τάπια
28	Tabya	Τάπια
29	Tüfek siperi	Οχύρωμα τουφεκιών
30	Şevli merdiven	Κεκλιμένη σκάλα
31	Kapı	Πύλη
32	İç kale	Εσωτερικό κάστρο

33	Mühimmat ambarı	Αποθήκη πυρομαχικών
34	Cephane	Πυρομαχικά
35	Eski cami yeri	Θέση παλαιού τζαμιού
36	Kapı	Πόρτα
37	Subay odası	Αίθουσα αξιωματικών
38	Büyük kapı	Μεγάλη πύλη
39	Koğuş	Κοιτώνας
40	Kapı	Πόρτα
41	Nöbetçi kulesi	Πύργος φρουράς
42	Piyade seğirdimi	Διάδρομος πεζικού
43	Boş alan	Κενός χώρος
44	Kapı	Πύλη
45	Yeniden inşa olunacak torçu koğuşu	Πυροβολικό κτίσμα (προς ανακατασκευή)
46	Nizamiye koğuşu	Κοιτώνας Νιζαμιέ
47	Sultan Mehmed Camii	Τζαμί Σουλτάνου Μεχμέτ
48	Hane	Οικία
49	Hane	Οικία
50	Üçtoplar Tabyası	Τάπια τριών κανονιών
51	Karakol	Φυλάκιο
52	Koğuş	Κοιτώνας
53	Hane	Οικία
54	Bahçe	Κήπος
55	Yeniden inşa olunacak tabyaların yeri	Θέση ταπιών (προς ανακατασκευή)
56	Derviş Tabyası	Τάπια Δερβίση
57	Havale-i mezkureye hatt-ı remil	Προβλεπόμενο οδικό δίκτυο
58	Hane	Οικία
59	Tüfek tabyası	Τάπια τουφεκιών
60	Hane	Οικία
61	Haneler	Οικίες
62	Bahçe	Κήπος
63	Burç	Πύργος
64	Merdiven	Σκάλα
65	Nizamiye koğuşu	Κοιτώνας Νιζαμιέ
66	Tabya	Τάπια
67	Ölçek	Κλίμακα (20 οθωμανικά ζιρά = περίπου 15 μέτρα)

► 6.3.1 Οι ζώνες κατοίκησης εντός του κάστρου: οικίες και κήποι

Η ύπαρξη κατοίκησης εντός του Κάστρου της Άρτας δεν τεκμηριώνεται μόνο από τις ενδείξεις *hane* και *haneler* στο σχέδιο, αλλά ενισχύεται ουσιαστικά από την παρουσία κήπων (*bahçe*), οι οποίοι αποτυπώνονται επανειλημμένα και σε διαφορετικά σημεία του εσωτερικού χώρου. Η συνύπαρξη οικιών και κήπων υποδηλώνει ότι ο ενδοκαστρικός οικισμός δεν αποτελεί προσωρινό ή πρόχειρο σύνολο καταλυμάτων, αλλά οργανωμένο οικιστικό πυρήνα με στοιχεία καθημερινής ζωής και αυτάρκειας.

Στο σχέδιο σημειώνονται με σαφήνεια μεμονωμένοι κήποι, τόσο σε άμεση γειτνίαση με οικίες όσο και σε ενδιάμεσους ανοιχτούς χώρους. Η κατανομή τους δεν φαίνεται τυχαία, αλλά συνδέεται με τη δημιουργία μικρών ιδιωτικών ή ημι-ιδιωτικών ζωνών πρασίνου, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με τις κατοικίες αξιωματούχων ή άλλων μονίμων κατοίκων του κάστρου. Οι κήποι αυτοί εξυπηρετούσαν πρακτικές ανάγκες καλλιέργειας, αλλά και λειτουργίες αναψυχής και κύρους, προσδίδοντας στον εσωτερικό χώρο του κάστρου χαρακτήρα κατοικήσιμου περιβάλλοντος.

Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται από τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί, ο οποίος αναφέρει την ύπαρξη μεγάλης πλατείας (*musalla*) με κήπο, φυτεμένο με γρασίδι και τουλίπες, ενώ σημειώνει ρητά την απουσία δέντρων και την παρουσία καλλωπισμένων φυτεύσεων. Η περιγραφή αυτή δεν έχει απλώς αφηγηματικό χαρακτήρα, αλλά αποκαλύπτει συνειδητή αισθητική και λειτουργική επιλογή, ενταγμένη στην καθημερινότητα ενός κατοικημένου φρουρίου.

Εικ. 16. Λεπτομέρεια του σχεδίου της βόρειας-βορειοδυτικής πλευράς του Κάστρου της Άρτας, με απεικόνιση της γραμμής των τειχών, των προμαχώνων και του ποταμού Αραχθού.

Η μνεία φυτών όπως οι τουλίπες εντάσσει το Κάστρο της Άρτας στο ευρύτερο οθωμανικό πολιτισμικό πλαίσιο, όπου ο κήπος λειτουργεί ως στοιχείο τάξης, ευταξίας και κοινωνικού κύρους. Σε συνδυασμό με τις οικίες, οι κήποι υποδηλώνουν ότι η κατοίκηση εντός του κάστρου αφορούσε

πρόσωπα με σταθερό καθεστώς εγκατάστασης και όχι αποκλειστικά στρατιώτες σε προσωρινή διαμονή.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι οι κήποι εξακολουθούν να αποτυπώνονται στο σχέδιο ακόμη και σε περίοδο κατά την οποία, όπως προκύπτει από τα διοικητικά έγγραφα, η κατοίκηση εντός του κάστρου βαίνει προς σταδιακή κατάργηση. Οι ζώνες κατοίκησης και οι σχετικοί χώροι πρασίνου λειτουργούν έτσι ως κατάλοιπα μιας παλαιότερης, πλήρως ανεπτυγμένης φάσης του κάστρου, η οποία επιβιώνει στο σχέδιο ως χωρική μνήμη, ακόμη και όταν η λειτουργία της έχει ήδη αρχίσει να φθίνει.

► 6.3.2 Ο στρατιωτικός και αποθηκευτικός πυρήνας του κάστρου

Σε αντίθεση με τις ζώνες κατοίκησης, οι οποίες συγκροτούν έναν χώρο καθημερινής ζωής εντός του κάστρου, το σχέδιο αποκαλύπτει έναν σαφώς διακριτό στρατιωτικό και αποθηκευτικό πυρήνα, οργανωμένο με βάση τις ανάγκες άμυνας, ελέγχου και εφοδιασμού του φρουρίου. Η παρουσία κοιτώνων, αποθηκών πυρομαχικών, ταπιών και βοηθητικών υποδομών καταδεικνύει ότι το Κάστρο της Άρτας εξακολουθούσε να λειτουργεί ως ενεργό στρατιωτικό συγκρότημα, ακόμη και σε περίοδο σταδιακού περιορισμού της μόνιμης κατοίκησης.

Κεντρικό ρόλο στον πυρήνα αυτό κατέχουν οι κοιτώνες (koğuş), οι οποίοι αποτυπώνονται σε περισσότερα του ενός σημεία του σχεδίου. Η ύπαρξη διαφορετικών τύπων κοιτώνων —συμπεριλαμβανομένων εκείνων που συνδέονται με το σώμα της Νιζαμιέ, δηλαδή τον τακτικό στρατό που συγκροτήθηκε στο πλαίσιο των οθωμανικών στρατιωτικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα— υποδηλώνει διαφοροποίηση στο στρατιωτικό προσωπικό και προσαρμογή του χώρου στις νέες οργανωτικές απαιτήσεις. Οι κοιτώνες εντάσσονται σε ένα ευρύτερο δίκτυο υποδομών, με άμεση σχέση προς τους χώρους φύλαξης και τα οχυρωματικά στοιχεία.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι αποθήκες πυρομαχικών (mühimmat ambari, cerhane), οι οποίες εμφανίζονται σε περισσότερα από ένα σημεία του σχεδίου. Η χωρική τους διασπορά αντανακλά πρακτικές ασφαλείας και λειτουργικής ευελιξίας, καθώς και τη μέριμνα για την εξασφάλιση της επιχειρησιακής ετοιμότητας του φρουρίου σε συνθήκες πολιορκίας ή αυξημένης επιφυλακής.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται οι τάπιες (tabya), οι οποίες συγκροτούν τον ενεργό αμυντικό μηχανισμό του κάστρου. Η ποικιλία τους —τάπιες πυροβόλων, τουφεκιών και τάπιες με υπόγειους χώρους— φανερώνει ένα πολυεπίπεδο σύστημα άμυνας, προσαρμοσμένο τόσο στο φυσικό

ανάγλυφο όσο και στις τεχνολογικές απαιτήσεις της εποχής. Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι ενδείξεις που αφορούν κτίσματα ή τάπιες «προς ανακατασκευή», καθώς καταγράφουν το κάστρο σε φάση εκσυγχρονισμού και αναπροσαρμογής.

Εικ. 17. Λεπτομέρεια του σχεδίου του Κάστρου της Άρτας: αποτύπωση τμήματος της οχύρωσης με πύργους και εσωτερικά κτίσματα, όπως σημειώνονται στο γενικό κάτοπτρο.

Συμπληρωματικά, η παρουσία πηγαδιών, φούρνου και βοηθητικών χώρων σε άμεση συνάφεια με τον στρατιωτικό πυρήνα καταδεικνύει ότι το κάστρο διέθετε τις αναγκαίες υποδομές για την αυτοτελή λειτουργία της φρουράς. Η συνολική εικόνα που προκύπτει από το σχέδιο είναι εκείνη ενός χώρου όπου η στρατιωτική λειτουργία συνυπάρχει για ένα διάστημα με την κατοίκηση, αλλά σταδιακά υπερισχύει. Η αυξανόμενη έμφαση σε κοιτώνες, αποθήκες και τάπιες υποδηλώνει έναν σαφή αναπροσανατολισμό του κάστρου προς αμιγώς στρατιωτική χρήση, εξέλιξη που συνδέεται άμεσα με την αποκατοίκηση των οικιών και την κρατική παρέμβαση που τεκμηριώνεται στα διοικητικά έγγραφα του 19ου αιώνα.

► 6.3.3 Σχέση αρχιτεκτονικής και λειτουργίας: συνολική αποτίμηση του σχεδίου

Η ανάλυση των επιμέρους στοιχείων του σχεδίου του Κάστρου της Άρτας καταδεικνύει ότι η αρχιτεκτονική οργάνωση του φρουρίου δεν αποτελεί στατική ή μονολειτουργική κατασκευή, αλλά αντανακλά ένα σύνθετο και μεταβαλλόμενο σύστημα χρήσεων, το οποίο προσαρμόζεται διαχρονικά στις ανάγκες της οθωμανικής διοίκησης. Η κατανομή των χώρων, όπως αποτυπώνεται στο σχέδιο, επιβεβαιώνει τη συνύπαρξη κατοίκησης,

στρατιωτικής λειτουργίας και λατρευτικής πρακτικής σε ένα ενιαίο αλλά εσωτερικά διαφοροποιημένο σύνολο.

Οι ζώνες κατοίκησης, με τις οικίες και τους κήπους, τεκμηριώνουν τη μακρόχρονη χρήση του κάστρου ως κατοικήσιμου χώρου, οργανωμένου με όρους καθημερινής ζωής. Παράλληλα, ο στρατιωτικός και αποθηκευτικός πυρήνας, με κοιτώνες, αποθήκες πυρομαχικών, τάπιες και υποδομές αυτάρκειας, αναδεικνύει τη διαρκή σημασία του φρουρίου ως ενεργού αμυντικού μηχανισμού. Οι λατρευτικοί χώροι, τέλος, προσδίδουν βάθος ιστορικής συνέχειας και μνήμης, καταγράφοντας τη διαδοχή των φάσεων χρήσης του εσωτερικού χώρου.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι το σχέδιο αποτυπώνει το κάστρο σε μεταβατική στιγμή. Η συνύπαρξη ενεργών δομών με ενδείξεις παλαιότερων χρήσεων, καθώς και οι αναφορές σε κτίσματα και τάπιες «προς ανακατασκευή», μαρτυρούν έναν χώρο σε διαδικασία αναπροσαρμογής. Η αρχιτεκτονική μορφή δεν προηγείται της λειτουργίας, αλλά διαμορφώνεται από αυτήν, αντανakλώντας τις εκάστοτε προτεραιότητες άμυνας, ελέγχου και διοίκησης.

Το σχέδιο, συνεπώς, δεν αποτελεί ουδέτερη τεχνική απεικόνιση, αλλά ιστορικό τεκμήριο, στο οποίο εγγράφονται τόσο οι υλικές δομές όσο και οι διοικητικές επιλογές της εποχής. Κάθε αριθμημένο στοιχείο, κάθε ονομασία και κάθε χωρική σχέση συμβάλλει στη συγκρότηση μιας συνολικής εικόνας του κάστρου ως λειτουργικού οργανισμού.

Παράλληλα, ορισμένα στοιχεία του σχεδίου —όπως η ένδειξη μελλοντικής χάραξης δρόμου, η ακριβής αποτύπωση της σχέσης του κάστρου με τον ποταμό, η ύπαρξη τάφρου που σήμερα δεν διακρίνεται στο τοπίο, καθώς και η οργάνωση του εσωτερικού πυρήνα (İç Kale)— ανοίγουν νέα ερευνητικά πεδία που απαιτούν περαιτέρω τεκμηρίωση. Τα ζητήματα αυτά δεν εξαντλούνται στο παρόν στάδιο της ανάλυσης, αλλά αναδεικνύουν τη δυναμική του σχεδίου ως πηγής που μπορεί να υποστηρίξει μελλοντικές, στοχευμένες μελέτες.

Με τον τρόπο αυτό, το Κεφάλαιο 6 ολοκληρώνεται όχι με την εξάντληση του υλικού, αλλά με τη συνειδητή χαρτογράφηση των ερμηνευτικών του δυνατοτήτων. Το σχέδιο του Κάστρου της Άρτας καθίσταται έτσι θεμέλιο για την κατανόηση της αρχιτεκτονικής και λειτουργικής εξέλιξης του φρουρίου κατά τον 19ο αιώνα.

♦ 7. Σύγχρονη αποτύπωση και σύγκριση με το οθωμανικό σχέδιο

Η σύγκριση της σημερινής μορφής του κάστρου της Άρτας με την εικόνα που αποδίδεται στο οθωμανικό σχέδιο επιτρέπει την κατανόηση της εξέλιξης του οχυρωματικού συνόλου, αλλά και της λογικής που διέπει τη συγκεκριμένη χαρτογραφική αποτύπωση. Η σύγχρονη αρχιτεκτονική τεκμηρίωση λειτουργεί ως αξιόπιστη βάση αναφοράς, ενώ το οθωμανικό σχέδιο αποτυπώνει μια ιστορική στιγμή και μια διοικητική αντίληψη. Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται η παράλληλη ανάγνωση των δύο, με στόχο την ερμηνεία των ομοιοτήτων και των αποκλίσεων.

♦ 7.1 Η σημερινή εικόνα του κάστρου της Άρτας

Η σημερινή εικόνα του κάστρου της Άρτας αποτυπώνεται με σαφήνεια στη σύγχρονη αρχιτεκτονική κάτοψη, η οποία καταγράφει το γενικό περίγραμμα της οχύρωσης, τη διάταξη των πύργων και των πυλών, καθώς και τη μορφή των εσωτερικών και περιμετρικών τειχών. Το οχυρωματικό σύνολο διατηρεί ακανόνιστο περίγραμμα, προσαρμοσμένο στο φυσικό ανάγλυφο του εδάφους, στοιχείο που εξακολουθεί να καθορίζει τη μορφή του κάστρου έως σήμερα.

Τα τείχη σώζονται σε μεγάλο βαθμό κατά μήκος της περιμέτρου, με διαφοροποιήσεις στο ύψος και την κατάσταση διατήρησής τους, γεγονός που αντανακλά τόσο τις διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις όσο και μεταγενέστερες επεμβάσεις. Η σύγχρονη αποτύπωση επιτρέπει την ακριβή καταγραφή των καμπών της οχύρωσης και των επιμέρους τμημάτων της, παρέχοντας μια σαφή εικόνα της υφιστάμενης κατάστασης του οχυρωματικού περιβλήματος.

Οι πύργοι, τοποθετημένοι σε καίρια σημεία της οχύρωσης, παρουσιάζουν ποικιλία ως προς τη μορφή και τις διαστάσεις τους. Η αρίθμηση τους στη σύγχρονη κάτοψη διευκολύνει την αναφορά σε συγκεκριμένα τμήματα του κάστρου και καθιστά δυνατή τη συστηματική αντιπαραβολή με το οθωμανικό σχέδιο, στο οποίο οι πύργοι αποδίδονται με περισσότερο σχηματικό τρόπο.

Οι πύλες του κάστρου διατηρούνται ως βασικά στοιχεία της οχυρωματικής διάρθρωσης και εξακολουθούν να οργανώνουν τη σχέση του εσωτερικού χώρου με τον περιβάλλοντα αστικό και φυσικό χώρο. Η θέση και η μεταξύ τους διάταξη, όπως καταγράφονται στη σύγχρονη αποτύπωση, αποτελούν κρίσιμα σημεία σύγκρισης με τη χαρτογραφική μαρτυρία του 19ου αιώνα. Συνολικά, η σημερινή εικόνα του κάστρου της Άρτας, όπως προκύπτει από τη σύγχρονη αρχιτεκτονική τεκμηρίωση, αναδεικνύει ένα σύνθετο

οχυρωματικό σύνολο με υψηλό βαθμό διατήρησης, στο οποίο συνυπάρχουν διαχρονικά στοιχεία και σαφή ίχνη μεταγενέστερων επεμβάσεων. Η αποτύπωση αυτή λειτουργεί ως σταθερή βάση αναφοράς για τη σύγκριση με το οθωμανικό σχέδιο, επιτρέποντας την ερμηνεία τόσο των σταθερών χαρακτηριστικών όσο και των αποκλίσεων που οφείλονται σε διαφορετικές χρονικές και λειτουργικές συνθήκες.

Εικ. 18. Το Κάστρο της Άρτας σε αεροφωτογραφία του 1953.

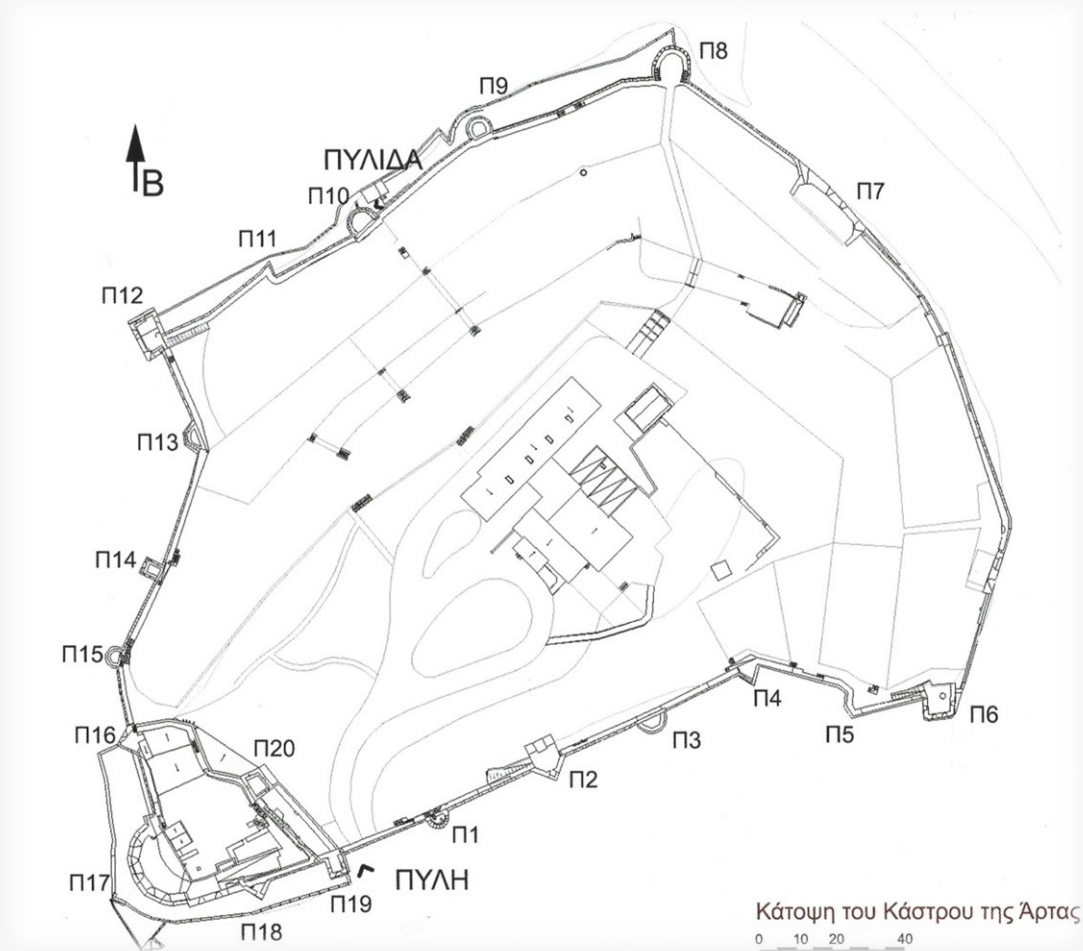
Στο εσωτερικό του διακρίνεται το παλιό φρούριο φυλακών, στη θέση του οποίου ανεγέρθηκε το Ξενία το 1960. (Αρχείο Κίμωνα Καλλιακάτσου).

◆7.2 Η σύγχρονη αρχιτεκτονική αποτύπωση ως εργαλείο τεκμηρίωσης

Η σύγχρονη αρχιτεκτονική αποτύπωση αποτελεί βασικό εργαλείο τεκμηρίωσης της υφιστάμενης κατάστασης ενός οχυρωματικού συνόλου, καθώς στηρίζεται σε επιτόπια έρευνα, ακριβείς μετρήσεις και συστηματική καταγραφή των σωζόμενων δομικών στοιχείων. Σε αντίθεση με τις ιστορικές χαρτογραφικές αποδόσεις, αποσκοπεί στην πιστή απεικόνιση της γεωμετρίας, της κλίμακας και της κατασκευαστικής διάρθρωσης του μνημείου, ανεξάρτητα από διοικητικές ή λειτουργικές σκοπιμότητες.

Στην περίπτωση του κάστρου της Άρτας, η σύγχρονη αποτύπωση, όπως παρουσιάζεται στο έργο της Βαρβάρας Παπαδοπούλου, αποδίδει με ακρίβεια το περίγραμμα της οχύρωσης, τη θέση και τη μορφή των πύργων

και των πυλών, καθώς και τις εσωτερικές διατάξεις του χώρου. Η σαφής χάραξη των τειχών και η αρίθμηση των επιμέρους στοιχείων επιτρέπουν τη συστηματική αναφορά σε συγκεκριμένα τμήματα του κάστρου και διευκολύνουν την αναλυτική μελέτη του οχυρωματικού συνόλου.

Εικ. 19. Κάτοψη του κάστρου της Άρτας – σύγχρονη αρχιτεκτονική αποτύπωση. Πηγή: Β. Παπαδοπούλου, Άρτα – Το Κάστρο, Αθήνα 2023.

Ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει η δυνατότητα της σύγχρονης αποτύπωσης να καταγράφει διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις και μεταγενέστερες επεμβάσεις. Στα λεπτομερή σχέδια επιμέρους τμημάτων του κάστρου αποτυπώνονται όχι μόνο τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αλλά και διαφοροποιήσεις στην τοιχοποιία, προσθήκες και επεμβάσεις αποκατάστασης, στοιχεία που συμβάλλουν στην κατανόηση της διαχρονικής εξέλιξης του μνημείου. Με τον τρόπο αυτό, η αποτύπωση υπερβαίνει τη στατική καταγραφή και λειτουργεί ως ερμηνευτικό εργαλείο.

Η ακρίβεια και η αναλυτικότητα της σύγχρονης αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης καθιστούν τα σχέδια αξιόπιστη βάση αναφοράς για κάθε συγκριτική προσέγγιση. Η αποτύπωση αυτή παρέχει το αναγκαίο μέτρο σύγκρισης για την ανάγνωση ιστορικών χαρτογραφικών πηγών, επιτρέποντας τη διάκριση μεταξύ στοιχείων που αντανακλούν πραγματικές δομικές καταστάσεις και εκείνων που αποδίδονται σχηματικά ή επιλεκτικά στο πλαίσιο διαφορετικών χαρτογραφικών λογικών.

◆ 7.3 Το οθωμανικό σχέδιο ως χαρτογραφική μαρτυρία

Το οθωμανικό σχέδιο του κάστρου της Άρτας αποτελεί χαρτογραφική μαρτυρία συγκεκριμένης χρονικής στιγμής και αντανακλά τη λογική και τους σκοπούς της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης της οθωμανικής εξουσίας. Δεν πρόκειται για αρχιτεκτονική αποτύπωση με τη σύγχρονη έννοια, αλλά για σχέδιο λειτουργικού χαρακτήρα, το οποίο αποσκοπεί στη συνοπτική απόδοση των βασικών στοιχείων του οχυρωματικού συνόλου.

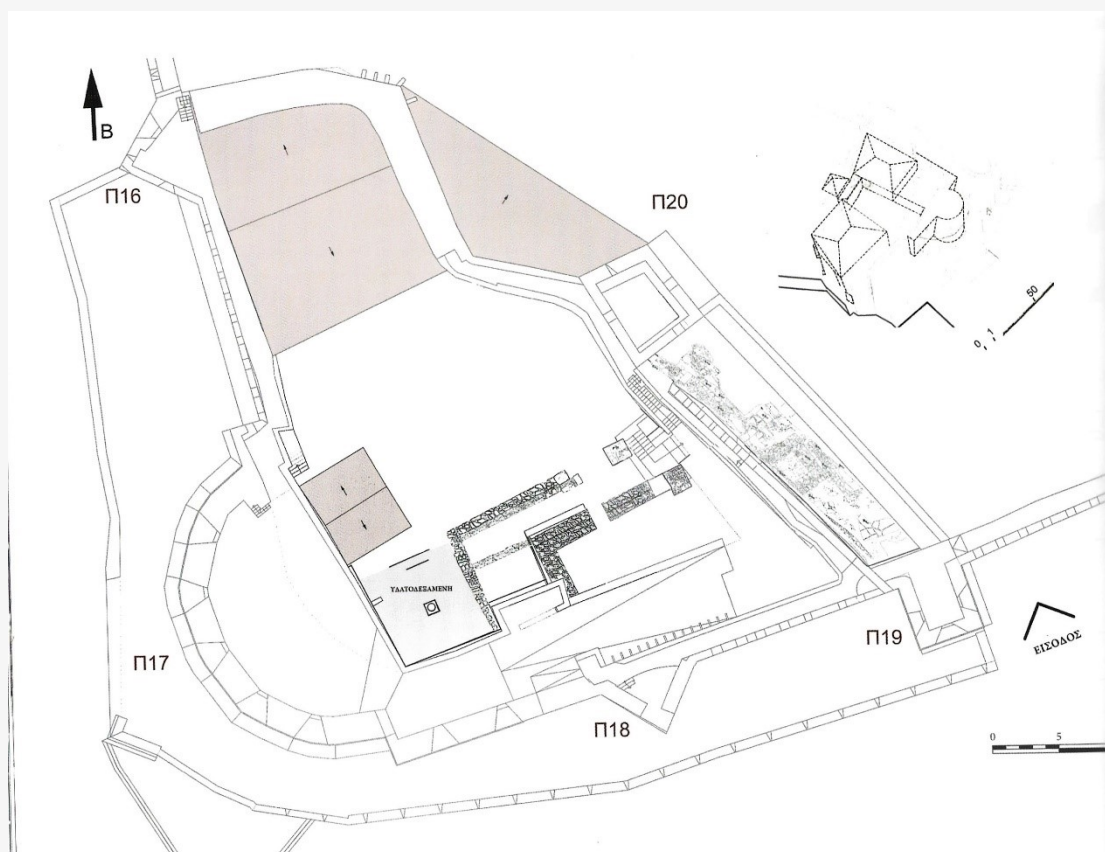
Ο χαρακτήρας του σχεδίου είναι κατ' εξοχήν σχηματικός. Το περίγραμμα της οχύρωσης, οι πύλες και επιλεγμένα εσωτερικά στοιχεία αποδίδονται με απλουστευμένο τρόπο, χωρίς αυστηρή κλίμακα ή γεωμετρική ακρίβεια. Η σχηματοποίηση αυτή δεν συνιστά ένδειξη ανακρίβειας, αλλά σχετίζεται άμεσα με τον σκοπό του σχεδίου, ο οποίος δεν ήταν η λεπτομερής αρχιτεκτονική τεκμηρίωση, αλλά η παροχή μιας ευανάγνωστης και λειτουργικής εικόνας του χώρου.

Ως διοικητικό και ενδεχομένως στρατιωτικό εργαλείο, το οθωμανικό σχέδιο επιλέγει να αναδείξει εκείνα τα στοιχεία που θεωρούνταν ουσιώδη για τη διαχείριση και τον έλεγχο του κάστρου. Τέτοια στοιχεία είναι το γενικό περίγραμμα της οχύρωσης, η θέση των πυλών και η ένδειξη σημαντικών κτισμάτων ή λειτουργικών ζωνών στο εσωτερικό του περιβάλλοντος. Αντίθετα, λεπτομέρειες που αφορούν επιμέρους κατασκευαστικές φάσεις, διαφοροποιήσεις στην τοιχοποιία ή μεταγενέστερες επεμβάσεις απουσιάζουν, καθώς δεν εξυπηρετούσαν τον σκοπό της συγκεκριμένης χαρτογραφικής αποτύπωσης.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι το οθωμανικό σχέδιο λειτουργεί ως «στιγμιότυπο» μιας συγκεκριμένης περιόδου. Δεν αποτυπώνει τη διαχρονική εξέλιξη του κάστρου, αλλά μια συνοπτική εικόνα της λειτουργικής του κατάστασης κατά τον χρόνο σύνταξής του. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να αναγνωσθεί ως εξαντλητική καταγραφή της αρχιτεκτονικής

πραγματικότητας, αλλά ως ιστορική πηγή που ενσωματώνει επιλογές, παραλείψεις και συμβάσεις της εποχής της.

Η κατανόηση του χαρακτήρα, του σκοπού και των ορίων του οθωμανικού σχεδίου αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε συγκριτική προσέγγιση. Μόνο μέσα από αυτή τη μεθοδολογική αποσαφήνιση καθίσταται δυνατή η ουσιαστική σύγκριση με τη σύγχρονη αρχιτεκτονική αποτύπωση, χωρίς την παγίδα της αξιολόγησης του σχεδίου με κριτήρια που ανήκουν σε διαφορετικό επιστημονικό και ιστορικό πλαίσιο.

Εικ. 20. Λεπτομερής σύγχρονη αρχιτεκτονική αποτύπωση τμήματος του κάστρου της Άρτας (πύργοι Π17–Π20), με ένδειξη δομικών φάσεων και αρχαιολογικών καταλοίπων. Πηγή: Β. Παπαδοπούλου, Άρτα – Το Κάστρο, Αθήνα 2023.

◆ 7.4 Συγκριτική προσέγγιση: σύγχρονη αποτύπωση και οθωμανικό σχέδιο

Η παράλληλη εξέταση της σύγχρονης αρχιτεκτονικής αποτύπωσης του κάστρου της Άρτας και του οθωμανικού σχεδίου αναδεικνύει τόσο σημεία σύγκλισης όσο και ουσιώδεις αποκλίσεις, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τη διαφορετική κλίμακα, τον σκοπό και τη λογική των δύο αποτυπώσεων. Η σύγκριση αυτή δεν αποσκοπεί στην αξιολόγηση της «ακρίβειας» του ενός

έναντι του άλλου, αλλά στην κατανόηση των διαφορετικών τρόπων με τους οποίους αποδίδεται ο οχυρωματικός χώρος.

Σε επίπεδο γενικού περιγράμματος παρατηρείται σαφής αντιστοιχία μεταξύ της σημερινής αποτύπωσης και του οθωμανικού σχεδίου. Και στις δύο περιπτώσεις αποδίδεται ένα ακανόνιστο περίγραμμα, προσαρμοσμένο στο φυσικό ανάγλυφο, γεγονός που υποδηλώνει ότι η βασική χάραξη της οχύρωσης είχε ήδη παγιωθεί κατά τον χρόνο σύνταξης του οθωμανικού σχεδίου. Η σύμπτωση αυτή καταδεικνύει ότι, παρά τον σχηματικό χαρακτήρα του, το οθωμανικό σχέδιο αποτυπώνει με συνέπεια τη γενική μορφή του κάστρου.

Αντίστοιχη σύγκλιση παρατηρείται και στη θέση των κύριων πυλών. Οι πύλες, ως καίρια σημεία ελέγχου και επικοινωνίας, αποδίδονται στο οθωμανικό σχέδιο με τρόπο σαφή, έστω και απλουστευμένο. Η σύγχρονη αποτύπωση επιβεβαιώνει τη χωροθέτησή τους, επιτρέποντας τη σύνδεση της ιστορικής χαρτογραφικής μαρτυρίας με τη σημερινή αρχιτεκτονική πραγματικότητα.

Οι αποκλίσεις καθίστανται εντονότερες στην απόδοση των πύργων. Στη σύγχρονη αποτύπωση καταγράφεται συγκεκριμένος αριθμός πύργων με σαφή γεωμετρία, μορφολογικές διαφοροποιήσεις και ακριβή χωροθέτηση. Αντίθετα, στο οθωμανικό σχέδιο οι πύργοι αποδίδονται σχηματικά, χωρίς σταθερό αριθμό ή μορφολογική διάκριση, λειτουργώντας περισσότερο ως ενδεικτικά στοιχεία της οχύρωσης παρά ως ακριβείς αρχιτεκτονικές μονάδες. Η διαφοροποίηση αυτή σχετίζεται άμεσα με την κλίμακα και τον σκοπό του σχεδίου, το οποίο δεν επιδιώκει την αναλυτική καταγραφή επιμέρους δομικών στοιχείων.

Ανάλογη διαφοροποίηση παρατηρείται και στην απόδοση του εσωτερικού χώρου του κάστρου. Η σύγχρονη αποτύπωση επιτρέπει την αναγνώριση επιμέρους χώρων, κατασκευαστικών φάσεων και των σχέσεων μεταξύ των δομών, ενώ το οθωμανικό σχέδιο περιορίζεται στην ένδειξη επιλεγμένων κτισμάτων ή λειτουργικών σημείων, παραλείποντας τη λεπτομερή οργάνωση του εσωτερικού. Η επιλογή αυτή υποδηλώνει ότι η εσωτερική πολυπλοκότητα του κάστρου δεν αποτελούσε πρωτεύον ζητούμενο για τη χαρτογραφική αποτύπωση της εποχής.

Τέλος, η σύγκριση αναδεικνύει τη θεμελιώδη διαφορά ως προς την κλίμακα και την ακρίβεια. Η σύγχρονη αρχιτεκτονική αποτύπωση βασίζεται σε μετρήσιμα μεγέθη και γεωμετρική συνέπεια, ενώ το οθωμανικό σχέδιο υιοθετεί μια συμβατική και σχηματική γλώσσα. Η διαφορά αυτή δεν

συνιστά αδυναμία της οθωμανικής χαρτογραφίας, αλλά αντανάκλαση της διαφορετικής λειτουργίας της ως διοικητικής και ιστορικής μαρτυρίας.

Εικ. 21. Αεροφωτογραφία του Κάστρου της Άρτας από τα νότια, με τον ποταμό Άραχθο στο βάθος. Διακρίνεται ο εσωτερικός χώρος του κάστρου και η θέση του πρώην Ξενία. (Πηγή: Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας)

◆ 7.5 Ερμηνεία των διαφοροποιήσεων

Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται μεταξύ της σύγχρονης αρχιτεκτονικής αποτύπωσης του κάστρου της Άρτας και του οθωμανικού σχεδίου δεν θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως ενδείξεις ανακρίβειας ή ελλιπούς τεκμηρίωσης. Αντιθέτως, αποτελούν το αποτέλεσμα διαφορετικών λογικών αποτύπωσης, οι οποίες σχετίζονται με την κλίμακα, τον λειτουργικό χαρακτήρα και το ιστορικό πλαίσιο κάθε πηγής.

Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει η διαφορά στην κλίμακα. Η σύγχρονη αποτύπωση λειτουργεί σε αναλυτική κλίμακα, επιτρέποντας την ακριβή καταγραφή της γεωμετρίας, των διαστάσεων και των μορφολογικών χαρακτηριστικών των επιμέρους δομικών στοιχείων. Αντίθετα, το οθωμανικό σχέδιο υιοθετεί μια συνοπτική και σχηματική κλίμακα, η οποία ευνοεί τη γενική εποπτεία του χώρου και όχι τη λεπτομερή αρχιτεκτονική απόδοση. Η επιλογή αυτή επηρεάζει άμεσα τον τρόπο με τον οποίο αποδίδονται οι πύργοι, οι καμπές της οχύρωσης και οι εσωτερικές διατάξεις.

Εξίσου σημαντικός είναι ο λειτουργικός χαρακτήρας του οθωμανικού σχεδίου. Ως διοικητικό και ενδεχομένως στρατιωτικό εργαλείο, αποσκοπεί στην αποτύπωση εκείνων των στοιχείων που κρίνονταν ουσιώδη για τη διαχείριση, τον έλεγχο και την εποπτεία του κάστρου. Στο πλαίσιο αυτό, η έμφαση δίνεται στο γενικό περίγραμμα της οχύρωσης και στις κύριες πύλες, ενώ δευτερεύοντα ή λεπτομερή αρχιτεκτονικά στοιχεία παραλείπονται ή αποδίδονται σχηματικά.

Ιδιαίτερη σημασία έχει και η χρονική στιγμή σύνταξης του οθωμανικού σχεδίου. Το σχέδιο αποτυπώνει μια συγκεκριμένη φάση της ιστορίας του κάστρου και λειτουργεί ως στιγμιότυπο της λειτουργικής του κατάστασης σε δεδομένο χρόνο. Η σύγχρονη αποτύπωση, αντίθετα, καταγράφει ένα μνημείο που έχει υποστεί αλλεπάλληλες μεταβολές, επεμβάσεις και ανακατασκευές, γεγονός που επηρεάζει αναπόφευκτα τη σημερινή του μορφή.

Εικ. 22. Αεροφωτογραφία του Κάστρου της Άρτας από τα ανατολικά, με εμφανή τον περιφερειακό δρόμο που αναπτύχθηκε εξωτερικά των τειχών. (Πηγή: Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας)

Τέλος, οι μεταγενέστερες επεμβάσεις και οι διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις του κάστρου αποτελούν κρίσιμο παράγοντα διαφοροποίησης. Στοιχεία που αποτυπώνονται στη σύγχρονη κάτοψη ενδέχεται να μην υπήρχαν κατά τον χρόνο σύνταξης του οθωμανικού σχεδίου, ενώ άλλα που

εμφανίζονται στο ιστορικό σχέδιο μπορεί να έχουν αλλοιωθεί ή χαθεί. Η αναγνώριση αυτής της διαχρονικής δυναμικής επιτρέπει την κατανόηση των αποκλίσεων όχι ως ασυμφωνιών, αλλά ως μαρτυριών της ιστορικής εξέλιξης του οχυρωματικού συνόλου.

Συνεπώς, οι διαφορές μεταξύ της σύγχρονης αποτύπωσης και του οθωμανικού σχεδίου δεν αντανakλούν προβλήματα τεκμηρίωσης, αλλά αποκαλύπτουν τις διαφορετικές προτεραιότητες, συμβάσεις και σκοπούς κάθε αποτυπωτικής πρακτικής. Η ερμηνεία τους συμβάλλει ουσιαστικά στην κατανόηση τόσο της ιστορίας του κάστρου της Άρτας όσο και της φύσης των πηγών που χρησιμοποιούνται για τη μελέτη του.

◆ 7.6 Όρια και δυνατότητες της σύγκρισης

Η συγκριτική προσέγγιση μεταξύ της σύγχρονης αρχιτεκτονικής αποτύπωσης του κάστρου της Άρτας και του οθωμανικού σχεδίου προσφέρει σημαντικές δυνατότητες για την κατανόηση τόσο της ιστορικής εξέλιξης του μνημείου όσο και της φύσης των πηγών που το τεκμηριώνουν. Μέσα από τη σύγκριση καθίσταται δυνατή η αναγνώριση διαχρονικών στοιχείων της οχύρωσης, η επιβεβαίωση βασικών χωρικών σταθερών και η ανάδειξη μεταβολών που συνδέονται με διαφορετικές ιστορικές φάσεις και χρήσεις του χώρου.

Παράλληλα, η σύγκριση επιτρέπει την κριτική ανάγνωση του οθωμανικού σχεδίου ως ιστορικής χαρτογραφικής μαρτυρίας. Η αντιπαραβολή με τη σύγχρονη αποτύπωση αναδεικνύει τις επιλογές, τις συμβάσεις και τους περιορισμούς της οθωμανικής χαρτογραφίας, χωρίς να την υποβαθμίζει ως πηγή. Αντιθέτως, καθιστά σαφές ότι το σχέδιο λειτουργεί συμπληρωματικά προς τη σύγχρονη τεκμηρίωση, προσφέροντας πληροφορίες που αφορούν τη λειτουργική και διοικητική αντίληψη του χώρου σε συγκεκριμένη ιστορική στιγμή.

Ωστόσο, η συγκριτική αυτή διαδικασία παρουσιάζει και σαφή όρια. Δεν μπορεί να επιλύσει με βεβαιότητα ζητήματα που αφορούν ακριβείς χρονολογήσεις επιμέρους κατασκευών, λεπτομερείς μορφολογικές αποδόσεις ή την πλήρη ανασύνθεση των οικοδομικών φάσεων του κάστρου. Τέτοιου είδους ερωτήματα απαιτούν τη συνδυαστική χρήση πρόσθετων πηγών, όπως αρχαιολογικά δεδομένα, αρχειακό υλικό και ιστορικές μαρτυρίες.

Κατά συνέπεια, η χρήση της σύγχρονης αποτύπωσης και του οθωμανικού σχεδίου οφείλει να γίνεται με επίγνωση του χαρακτήρα και των περιορισμών κάθε πηγής. Η σύγκριση δεν αποσκοπεί στην ιεράρχηση της

αξιοπιστίας τους, αλλά στην αξιοποίησή τους ως διαφορετικών, αλλά αλληλοσυμπληρούμενων εργαλείων για τη μελέτη του οχυρωματικού χώρου. Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση επιτρέπει μια πιο σύνθετη και ουσιαστική κατανόηση του κάστρου της Άρτας και προετοιμάζει το έδαφος για τη συνολική αποτίμηση που ακολουθεί στα συμπεράσματα της παρούσας μελέτης.

Εικ. 23. Πανοραμική άποψη του Κάστρου της Άρτας, με τα τείχη και τους πύργους του ενταγμένους στον σύγχρονο αστικό ιστό της πόλης. (Πηγή: Εφορεία Αρχαιοτήτων Άρτας)

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία ανέδειξε το Κάστρο της Άρτας κατά την οθωμανική περίοδο ως έναν πολυλειτουργικό και δυναμικό ιστορικό χώρο, του οποίου η σημασία υπερβαίνει τον στενό αμυντικό χαρακτήρα. Μέσα από τη συνδυαστική ανάλυση αρχειακών πηγών, περιγηγνητικών μαρτυριών και του αρχιτεκτονικού σχεδίου του 19ου αιώνα, κατέστη δυνατή η ανασύσταση της εσωτερικής οργάνωσης και των λειτουργιών του φρουρίου σε βάθος χρόνου.

Ως στρατιωτικός χώρος, το κάστρο λειτούργησε ως οργανωμένος και ελεγχόμενος πυρήνας άμυνας, με παρουσία φρουράς, αποθηκών και διοικητικών υποδομών. Η απουσία εμπορικών δραστηριοτήτων και η

περιορισμένη πρόσβαση επιβεβαιώνουν τον χαρακτήρα του ως χώρου κρατικής υπηρεσίας και όχι αστικής ζωής.

Παράλληλα, η έρευνα κατέδειξε τη σημασία της θρησκευτικής λειτουργίας στο εσωτερικό του κάστρου. Η ύπαρξη ενδοκαστρικών τεμενών, με ποικίλες ονομασίες στις πηγές, αντανακλά τη δυναμική διοικητική και συμβολική πρακτική της οθωμανικής εξουσίας. Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η ένδειξη Eski cami yeri στο σχέδιο του 19ου αιώνα, η οποία τεκμηριώνει παλαιότερη λατρευτική φάση και αναδεικνύει τη σημασία της χωρικής μνήμης στη διαχρονική οργάνωση του φρουρίου.

Το κάστρο λειτούργησε επίσης ως οικονομικός και διοικητικός κόμβος. Η διαχείριση βακουφικών πόρων, η μισθοδοσία θρησκευτικών λειτουργών και η χρήση των χώρων ως αποθηκών καταδεικνύουν έναν οργανωμένο μηχανισμό καθημερινής λειτουργίας, ενταγμένο στο ευρύτερο οθωμανικό διοικητικό σύστημα.

Ιδιαίτερη συμβολή της μελέτης αποτελεί η τεκμηρίωση της κατοίκησης εντός του κάστρου. Οι ονομαστικές καταγραφές κατοίκων και οι διοικητικές πράξεις κατεδάφισης αποκαλύπτουν την ύπαρξη ενός περιορισμένου αλλά υπαρκτού οικιστικού πυρήνα, ο οποίος σταδιακά καταργείται κατά τον 19ο αιώνα. Η αποκατοίκηση του κάστρου δεν συνιστά τυχαία εξέλιξη, αλλά αποτέλεσμα συνειδητής πολιτικής επιλογής, που συνδέεται με τον επαναπροσδιορισμό του φρουρίου ως αμιγώς στρατιωτικού χώρου.

Η μετάβαση από την οθωμανική στη νεότερη ελληνική διοίκηση επέφερε κρίσιμες τομές στη χρήση και την αντίληψη του κάστρου. Οι κατεδαφίσεις οικιών και η αναδιοργάνωση του εσωτερικού του χώρου αποτυπώνουν μια νέα διοικητική λογική, η οποία διαφοροποιείται από την προηγούμενη πρακτική της μικτής χρήσης.

Τέλος, η εργασία ανέδειξε τη σημασία των αρχειακών πηγών για την ιστορία της Άρτας. Η αξιοποίηση αδημοσίευτου υλικού και η αντιμετώπιση του αρχιτεκτονικού σχεδίου ως πρωτογενούς ιστορικού τεκμηρίου επέτρεψαν την υπέρβαση των γενικών περιγραφών και την προσέγγιση του κάστρου ως ιστορικού οργανισμού με διαχρονικές μεταβολές. Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση ανοίγει τον δρόμο για συγκριτικές μελέτες άλλων οθωμανικών φρουρίων και για περαιτέρω διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στον οχυρωματικό χώρο, τη διοίκηση και την κατοίκηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Αρχειακές Πηγές

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

BOA, AE.SMST.II, 62/6430 — Narda Kalesi'nde bulunan Sultan Süleyman Han Camii hitabetinin Mehmed Halife'ye tevcihi. H. 29.12.1113 (= 27.05.1702).

BOA, AE.SMST.II, 130/14414 — Narda Kalesi'nde Fatih Sultan Mehmed Han Camii imamlığına dair berat. H. 12.12.1114 (= 29.04.1703).

BOA, İE.EV, 53/5856 — Narda Kalesi'nde Sultan Bayezid Camii müezzinliği hakkında arz. H. 25.06.1125 (= 19.07.1713).

BOA, AE.SAMD.III, 13/1192 — Narda Kalesi'nde Sultan Bayezid Camii müezzinliğine dair berat. H. 10.02.1132 (= 23.12.1719).

BOA, C..EV, 243/12108 — Narda Kalesi'nde Sultan Mehmed Han Camii'ne ait hububatın tahliyesi. H. 15.02.1267 (= 12.12.1753).

BOA, HR.TO, 349/38 — Narda Kalesi önündeki caminin tamiriyle ilgili yazışmalar. 23.05.1878.

BOA, PLK.p, 854 — Narda Kalesi planı. Σχέδιο κάστρου, 19ος αιώνας.

Β. Πρωτογενείς & Δευτερογενείς Πηγές

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri.

İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2016, σ. 164–165.

Evliya Çelebi. Seyahatnâme, VIII. kitap.

Επιμ. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı – Robert Dankoff. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Şemseddin Sami. Kâmûsü'l-A'lâm, τόμ. 6.

Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996.

Bostan, İdris. «Narda».

Στο: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), τόμ. 32, σ. 385–387.

Γ. Ερευνητικές Εργασίες (συγγραφές)

Καρρά, Αναστασία Γ.

1. Τα άγνωστα οθωμανικά βακούφια της Άρτας. Αδημοσίευτη ερευνητική μελέτη, Άρτα 2023.
2. Ο Καζάς της Άρτας στο οθωμανικό τεφτέρι του 1530 (TD 367). Αδημοσίευτη ερευνητική εργασία, Άρτα 2024.
3. TD367
4. Τα οθωμανικά κτίρια στην Άρτα (1449–1881). Αδημοσίευτη μελέτη, Άρτα 2024.
5. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Άρτα τον 17ο αιώνα. Μετάφραση και σχολιασμός οθωμανικού κειμένου, Άρτα 2024.
6. Ο πληθυσμός της πόλης της Άρτας τα πενήντα χρόνια πριν την απελευθέρωση (1831–1881). Αδημοσίευτη ιστορική μελέτη, Άρτα 2024.

Οι εργασίες της συγγραφέως είναι διαθέσιμες σε ψηφιακή μορφή στο προσωπικό προφίλ της στο Academia.edu:

<https://independent.academia.edu/AnastasiaKarra4>

AE II. Mustafa Pa
6430

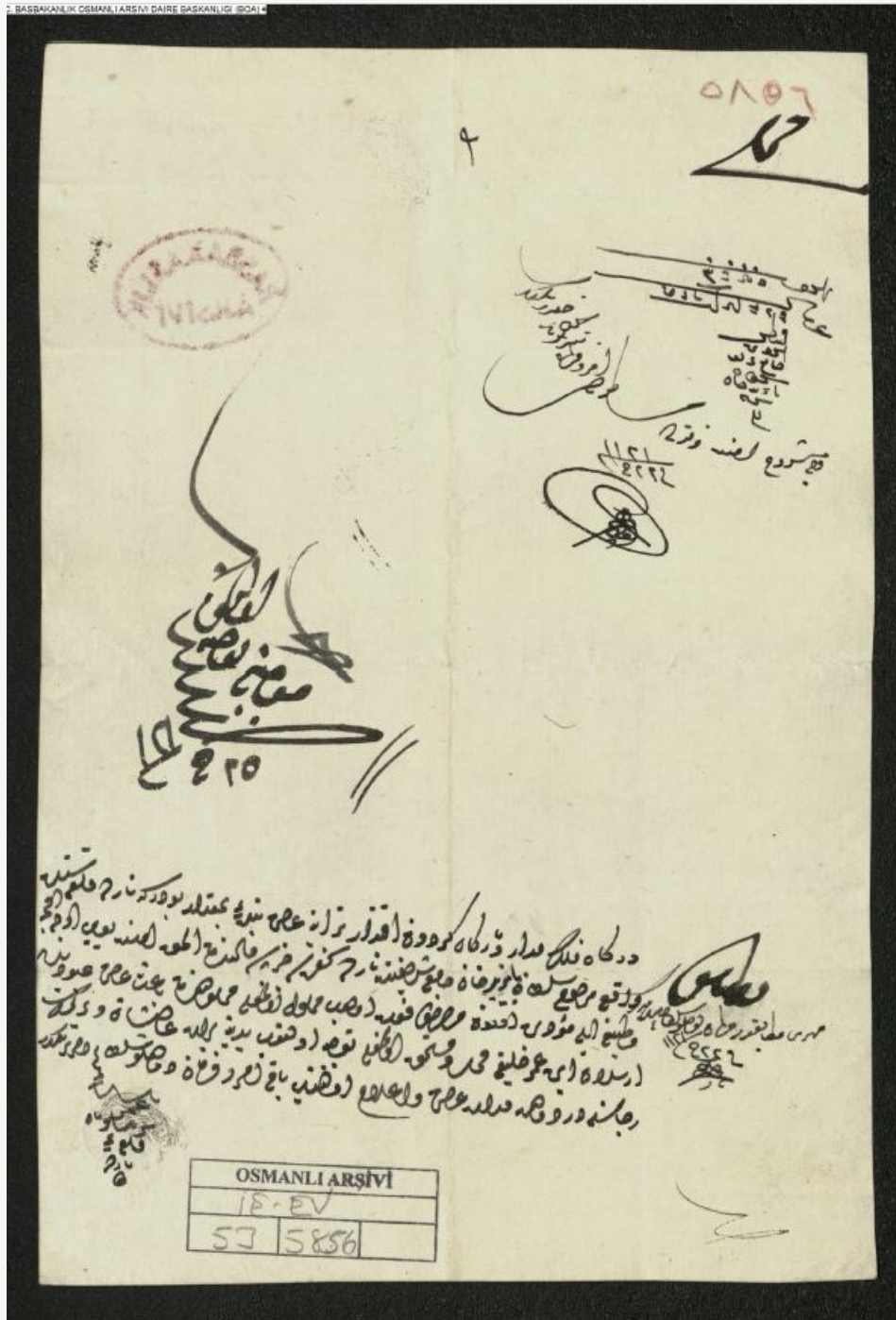
علی آید - II. علی

۱۲۲
۱۲۳
۱۲۴

Handwritten text in Arabic script, likely a historical document or letter. The text is written on aged, stained paper. The script is cursive and includes several lines of text, some of which are enclosed in a rectangular box. There are also some smaller, less legible markings and a red circular stamp on the left side.

Εγγράφο 3

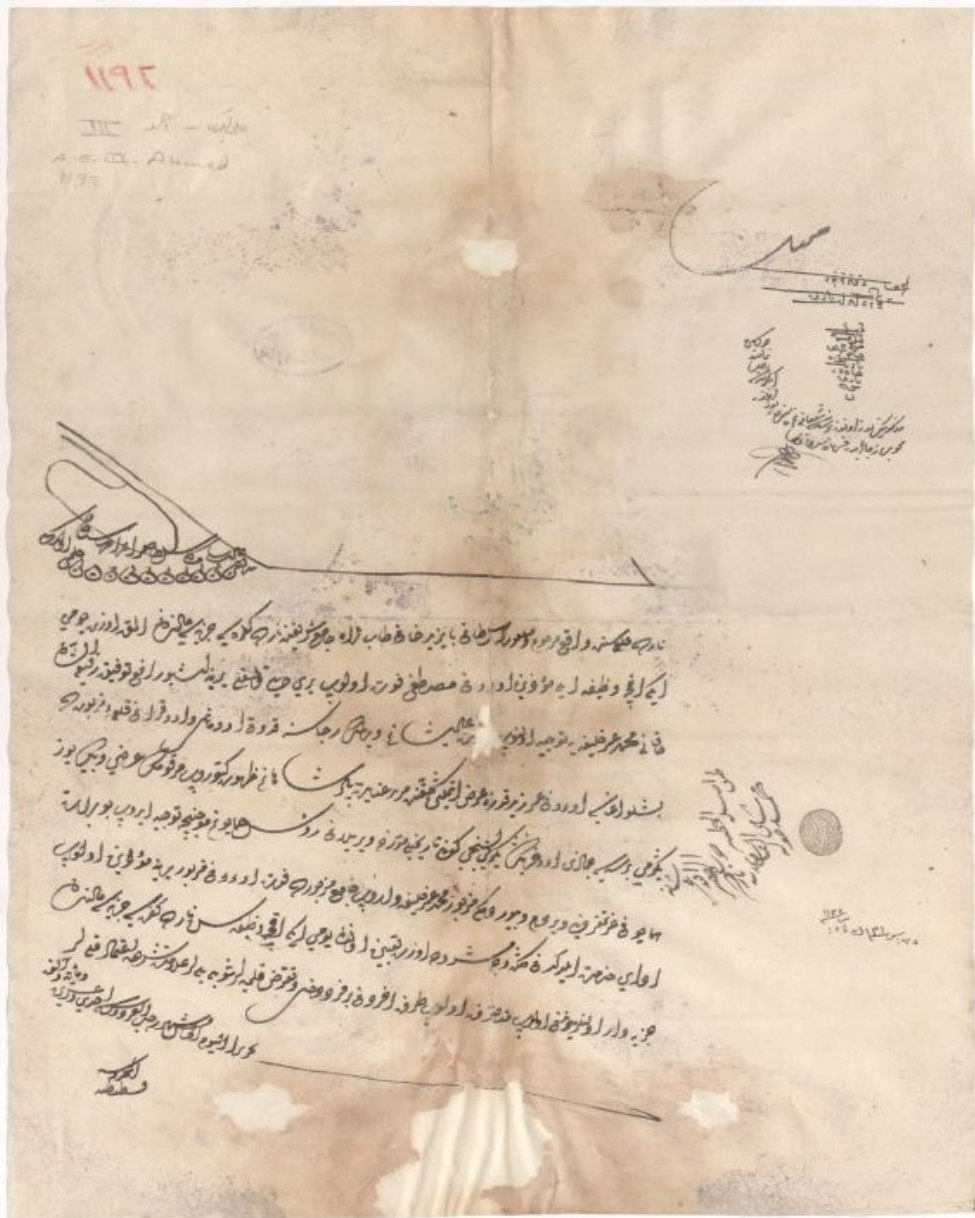
18-EV 00053 05856 001

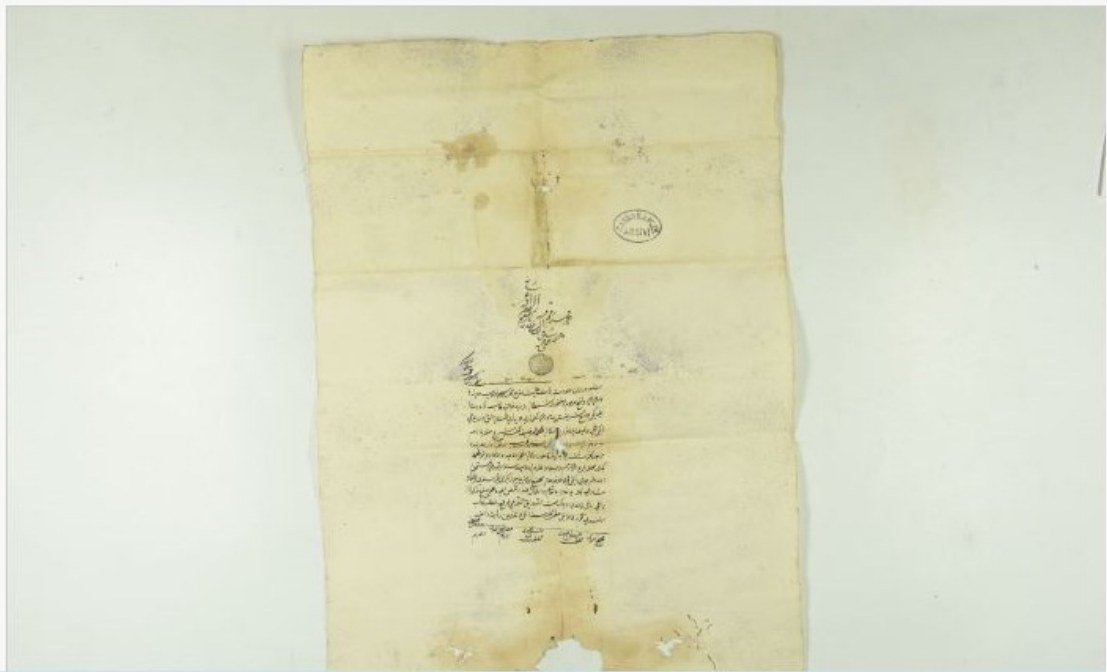
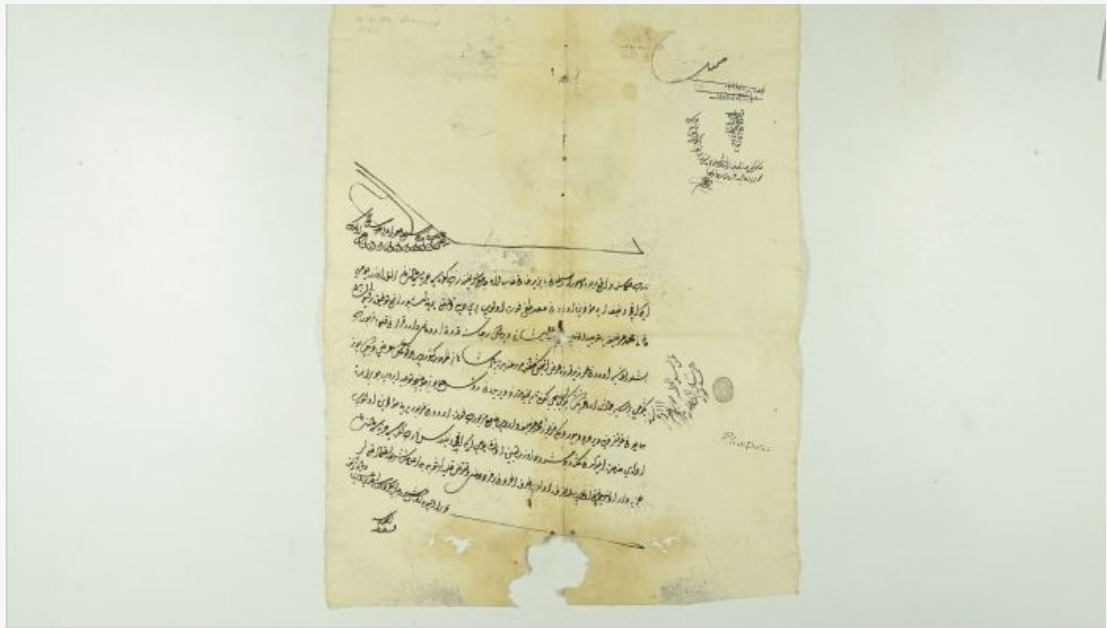
١٤. ٤٧
5856

ابو الامير - اوقاف
5856

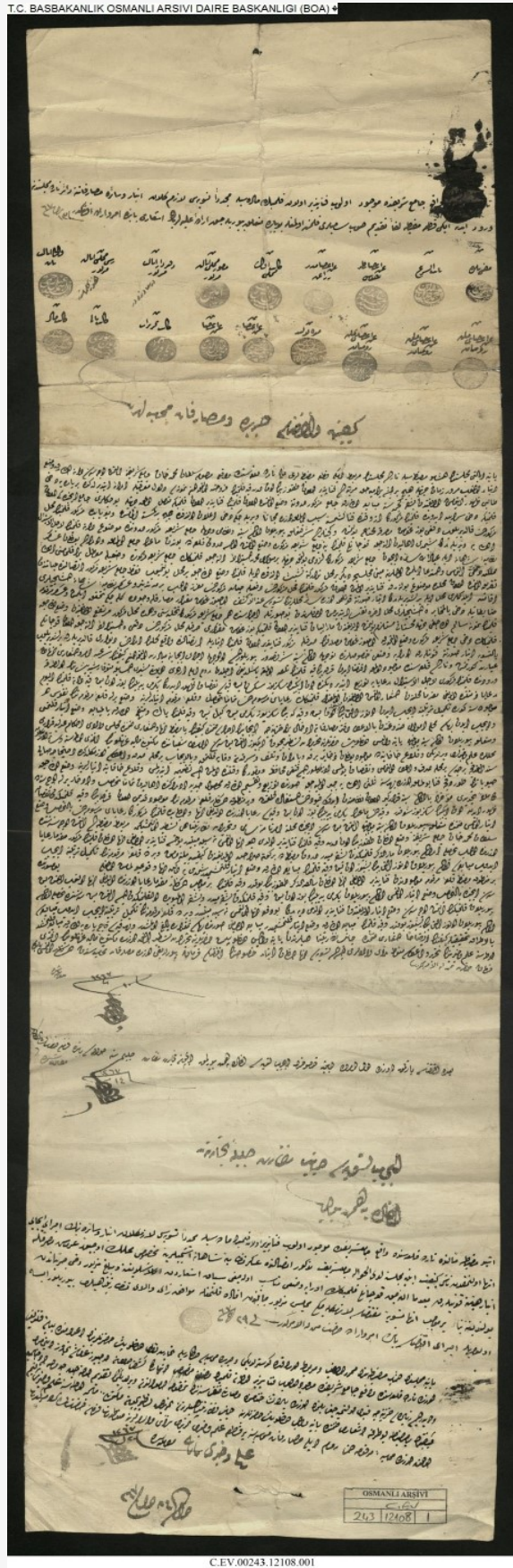
١٧ ٣٥

Εγγραφο 5

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA) 4

C.EV.00243.12108.001

ادفاتہ لکھویدہ نفعہ رت حبیبیہ
بیکی مدفونانید خلدیہ اورادہ مدیریہ
کا محرابت غم لکھویدہ نفعہ رت حبیبیہ
۲۰۵۰

۵۶

سربند

نوعہ
۲۴۹

دفعہ
بیکی
مدفونانید
خلدیہ
اورادہ
مدیریہ
۲۰۵۰

3

HK-TO 1893-5.3
349/38

271-565

دفعہ لکھویدہ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II - Μεταφράσεις οθωμανικών αρχειακών εγγράφων

Μετάφραση 1 → αντιστοιχεί στο Έγγρ. 1

Το πρώτο έγγραφο είναι το έγγραφο με αριθμό 62-6430 που βρίσκεται στο αρχείο του Σουλτάνου Μουσταφά Β' στο αρχείο Ali Emiri του Πρωθυπουργικού Γραφείου των Κρατικών Αρχείων στην Κωνσταντινούπολη.

Το περιεχόμενο αυτού του εγγράφου αφορά τον διορισμό ενός θρησκευτικού λειτουργού στο τζαμί που χτίστηκε από τον Σουλτάνο Σουλεϊμάν στο φρούριο Νάρδα.

DO BOA AE.SMST.II 62 6430

DA BOA =Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi

AE.SMST.II.= Ali Emiri, II. Mustafa Tasnifi

DA BOA AE.SMST.II = Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri, II. Mustafa Tasnifi

DA BOA AE.SMST.II 62 6430

AE. SMST.II. 62 6430 Narda Kalesi'nde bulunan Sultan Süleyman Han Camii hitabetinin Mehmed Halife'ye tevcihi. H-29-12-1113= 27.05 1702

Hitabet-i mezbure Mehmed Halifeye ihsan-ı hümayunum olunmuştur.

1-Narda kalası dizdarının arzıdır:

2- Narda kalası dahilinde vaki Sultan Süleyman Han

3- -tabe sarahu- hazretlerinin bina buyurdukları cami-i şerifinin

4- hitabeti mahlule olmakla erbab-ı istihkaktan Mehmed

5- Halife'ye hitabet-i mezbure sadaka buyurulmak babında inayet

6- ricasına arz ider ol babda emr-i ferman şevketlü

7- kerametlü muhabetlü inayetlü padişahımındır.

Bende-i Mustafa, dizdar-ı kale-i Narda

Fi 3 Şaban sene [1]115= 12 Aralık 1703

Μετάφραση στα ελληνικά

Εγώ (ο σουλτάνος Μουσταφά Β') ανέθεσα το έργο της ωραίας ομιλίας (ρητορική) στον Μεχμέτ Χαλίφη.

Αυτή είναι η αίτηση του στρατιωτικού διοικητή του κάστρου Νάρδα:

Δεδομένου ότι η θέση του ρήτορα στο τζαμί που βρίσκεται στο κάστρο Νάρδα και το οποίο διέταξε να χτιστεί ο σουλτάνος Σουλεϊμάν - ο Θεός να τον ευλογεί - είναι κενή, ζητώ την άδεια του σουλτάνου μας να ανατεθεί η θέση αυτή στον Μεχμέτ Χαλίφη, ο οποίος είναι κατάλληλος για αυτό το έργο.

Υπηρέτης σας, στρατιωτικός διοικητής του κάστρου Νάρδα, Μουσταφά

12 Δεκεμβρίου 1703

Μετάφραση 2 → αντιστοιχεί στο Έγγο. 2

Το έγγραφο με αριθμό δύο είναι το έγγραφο με αριθμό 130-14414 που βρίσκεται στο αρχείο του Σουλτάνου Μουσταφά Β' στο αρχείο Ali Emiri του Πρωθυπουργικού Γραφείου των Κρατικών Αρχείων στην Κωνσταντινούπολη.

Το περιεχόμενο αυτού του εγγράφου αφορά την τοποθέτηση ενός θρησκευτικού

DA BOA AE.SMST.II 130 14414

Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri, II. Mustafa Tasnifi

AE.SMST.II. 130 14414 Narda Kalesi'nde Fatih Sultan Mehmed Han Camii'nde imam olan Mehmed Halife'nin müstahak olduğu bir senelik vazifesini Narda Memlahası Mukataası Emmini el-Hac Ahmed Ağa yedinden tamamen aldıği. H-12-12-1114= 29.04.1703 dair berat.

1- Nişan-ı şerif-i ali-şan-ı sami-mekan-ı sultani ve tuğra-yı garra-yı cihan-sitan-ı hakani hükmü oldur ki;

2- Medine-i Narda kalesi dâhilinde vaki merhum Fatih Sultan Mehmed Han bina eylediği Cami-i şerifte Narda memlehası mukataasından almak üzere yevmi beş akçe vazife ile imam olan

- 3- Ömer fevt olup yeri hali ve imamet-i mezkure mahlul olmakla erbab-ı istihkaktan rafi-i tevki-i refi-i hakani el-an Mehmed Halife için muhal ve müstahaktır diye tevcih olunup berat-ı şerifim verilmek ricasına
- 4- kudvetü'l-kuzatü'l-Müslimin Narda kadısı Mevlana el-Hac Hüseyin -zide fazluhu- arz itmeyin hakkında mezid-i inayet padişahım zuhura getürüp Mevlana-yı mumailleihin arz ve bin yüz on üç
- 5- Şabanü'l-muazzamın beşinci günü tarihi ile müverrah verilen rus-ı hümayunum mucibince tevcih edip bu berat-ı hümayun izzet-makrunu virdim ve buyurdum ki mezbur Mehmed Halife varıp
- 6- Cami-i mezburede mezbur Ömer yerine imam olub eda-yı hidmet eyledikten sonra tayin olunan yevmi beş vazifesin Narda memlehası mukataası malından emin olanlar
- 7- yedinden alıp mutasarrıf ola. O babda taraf-ı aherden hiç ferd mani ve müzahim olmayıp dahl ve dahl ve taruz kılmayalar. Şöyle bileler. Alamet-i şerife itimat kılalar,
- 8- Tahriren fi el-yevmü-l aşer, şehr-i Şabanü'l-muazzam, sene selase aşere ve mia elf (10 Şaban 1113).= 10 Ocak 1702
- Be makam-ı Edirne el-mahruse

Μετάφραση στα ελληνικά

Berat (Διάταγμα του Σουλτάνου)

Το διάταγμά μου, που φέρει το σφραγιστικό μου, έχει ως εξής:

Ο Ομέρ, που εργαζόταν ως ιμάμης στο τζαμί που χτίστηκε από τον Σουλτάνο Μεχμέτ τον Κατακτητή μέσα στο κάστρο της πόλης Νάρδα και ο μισθός του οποίου ήταν πέντε ακτσέ την ημέρα, που καταβάλλονταν από το αλατωρυχείο της Νάρδα, έχει πεθάνει και η θέση του έχει μείνει κενή.

Ο δικαστής της Νάρδα, Μεβλάνα ελ-Χατζ Χουσεΐν - ο Θεός να αυξήσει τη γνώση του - μου έγγραψε και πρότεινε τον Μεχμέτ Χαλίφη από τους υποψηφίους που δικαιούνται τη θέση του Ομέρ.

Κατόπιν αυτού, την πέμπτη ημέρα του μήνα Σαμπάν του έτους 1113 (5 Ιανουαρίου 1702) έδωσα αυτό το διάταγμα στον Μεχμέτ Χαλίφη και διέταξα τα εξής. Ο Μεχμέτ Χαλίφης να πάει να εκτελέσει τα καθήκοντα του ιμάμη στο προαναφερθέν τζαμί και στη συνέχεια να πάει να πάρει το

μισθό του, που αντιστοιχεί στα καθήκοντά του, από το αλατωρυχείο της Νάρδα, ύψους πέντε ακτσέ την ημέρα. Κανείς να μην ανακατευτεί σε αυτή την υπόθεση και όλοι να υπακούσουν στις διαταγές μου.

Αυτό το βεβαίωση που δόθηκε στον Μεχμέτ Χαλίφη γράφτηκε στην Αδριανούπολη στις 10 του μήνα Σαμπάν του έτους 1113 (10 Ιανουαρίου 1702).

Μετάφραση 3→ αντιστοιχεί στο Έγγρ. 3

3)

Το έγγραφο αριθ. 3 είναι το έγγραφο αριθ. 53-5856 που βρίσκεται στο Κρατικό Αρχείο της Πρωθυπουργίας, Οθωμανικό Αρχείο, Τμήμα Ali İradei Evkaf Tasnifi, στην Κωνσταντινούπολη.

Το περιεχόμενο αυτού του εγγράφου αφορά την τοποθέτηση ενός θρησκευτικού λειτουργού στο τζαμί Sultan Bayezit, που βρίσκεται στο φρούριο Narda.

DA BOA İE.EV 53 5856

İ.EV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Evkaf

DA BOA İE.EV= Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Evkaf

İE.EV..53 5856 Narda Kalesi'nde Bayezid Camii müezzinliğinin Arslan bin Ömer'e tevcihi hakkında kale ser-bölük Ömer'in arzı. H-25-06-1125= 19.07.1713

1- Dergah-ı felek-medar ve bargah-ı gerdun-ı iktidar türabına arz-ı bende-i bi-mikdar budur ki Narda kalasında

2- vaki merhum Sultan Bayezid Cami-i şerifinde Narda keferesi cizyesi kaleminden olmak üzere yevmi üç akçe

3- vazife ile müezzin olan Mustafa fevt olup mahlul olunmakla mahlulünden bais-i arz- ubudiyet

4- Arslan ibn-i Ömer Halife muhal ve müstahak olmakla tevcih olunub berat-ı alışan verilmek

5- ricasına der-i devlet-i medara arz ve ilam olup baki emr ü ferman devletlü sultanım hazretlerindir.

Bende-i Ömer ser bölük-i kale-i Narda

Fi 22 Cümaziye'l-ahir sene 1121= 18 Ağustos 1709

Μετάφραση στα ελληνικά

Αίτηση - Αίτηση

Η αίτηση αυτού του άχρηστου υπηρέτη σας είναι η εξής:

Ο Μουσταφά, που εργαζόταν ως μουεζίνης στο τζαμί του εκλιπόντος σουλτάνου Μπαγιαζήτ στο κάστρο Νάρντα και λάμβανε μισθό τριών ακτσών την ημέρα από το Νάρντα Τσιζιέ, έχει πεθάνει.

Προτείνω τον γιο του Αρσλάν, Ομέρ Χαλίφε, ο οποίος διαθέτει τα κατάλληλα προσόντα για τη θέση αυτή. Η χορήγηση του διαπιστευτηρίου για το αξίωμα αυτό είναι φυσικά στην εξουσία και στην κρίση του Σουλτάνου μας.

Ο υπηρέτης σας Ομέρ, αρχηγός του στρατιωτικού τμήματος του κάστρου της Νάρδα

22 Cümaziye'l-ahir sene 1121= 18 Αυγούστου 1709

Μετάφραση 4 → αντιστοιχεί στο Έγγρ. 4

4)

Το έγγραφο με αριθμό τέσσερα είναι το έγγραφο με αριθμό 13-1192 που βρίσκεται στο αρχείο του Πρωθυπουργικού Οθωμανικού Αρχείου του Αλή Εμίρη Σουλτάνου Μουσταφά Γ' στο Κρατικό Αρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Το περιεχόμενο αυτού του εγγράφου αφορά την τοποθέτηση ενός θρησκευτικού λειτουργού στο τζαμί του Σουλτάνου Μπαγιαζήτ, το οποίο βρίσκεται στο κάστρο Νάρδα.

DA BOA İE.EV AE.SAMD.III 13 1192

Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri, III. Ahmet Tasnifi

AE.SAMD.III13 1192 Narda Kalesi'nde Sultan Bayezid Camii
müezzinliğinin Mehmed Ömer Halife'ye tevcihi ile ilgili berat H-10-02-
1132= 23-12.1719

- 1- Nişan-ı şerif-i ali-şan-ı sami-mekan-ı sultani ve tuğra-yı garra-yı cihan-sitan-ı hakani hükmü oldur ki;
- 2- Narda kalesinde vaki merhum ve mağfur leh Sultan Bayezid Han –tabe sarrahu- Cami-i şerifinde Narda ceziresi kaleminden olmak üzere yevmi
- 3- iki akçe vazife ile müezzin olan Mustafa fevt olup yeri hali olmakla yerine iş bu tevfik-i refi eş-şani?
- 4- hakani Mehmed Ömer Halifeye tevcih olunup berat-ı alışanım verilmek ricasında kudvetül-emacid ve'l-akran kale-i mezburede
- 5-beşlü ağası olan Ömer -zide kudret hu- arz itmekle hakkında mizidi inayet-i padişahım zuhura getirip merkumun arzı ve bin yüz
- 6- yirmi bir senesi Cemaziye'l-ahrin yirmi beşinci günü tarihi ile müverrah verilen rus-ı hümayunum mucibince tevcih idüp bu berat-ı
- 7- hümayun izzet makrun virdim ve buyurdum ki mezbur Ömer Halife varıp Cami-i mezburede fevt olan mezbur yerine müezzin olup
- 8- eda-yı hidmet eyledikten sonra vech-i meşruh üzere tayin olunan yevmi iki akçe vazifesin Narda keferesi cizyesi kaleminden
- 9- cizyedar olanlar yedinden olup mutasarrıf olup taraf-ı aherden bir ferd dahl ü taarruz kılmayalar. Şöyle bileler. Alamet-i şerife itimat kılalar,
- 10- Tahriren el-yevmü-l hamis, şehr-i Recebü'l-ferd, sene ahdi işrin ve mia elf (5 Receb 1121).= 10 Eylül 1709

El-mahruse-i Kostantiniye

Μετάφραση στα ελληνικά

Berat = Διαταγή του Σουλτάνου

Η διαταγή μου, που φέρει το σφραγίδα μου, έχει ως εξής:

Ο μουεζίνης Μουσταφά, ο οποίος εργαζόταν στο τζαμί του Σουλτάνου Μπαγιαζήτ στο φρούριο Νάρντα, λαμβάνοντας δύο ακτσέ την ημέρα από το Νάρντα Τσιζέ, έχει πεθάνει.

Στη θέση του, ο Ομέρ, ένας αξιωματικός που υπηρετεί στο φρούριο Νάρντα, μου πρότεινε τον Μεχμέτ Ομέρ Χαλίφη, ο οποίος είναι κατάλληλος για το αξίωμα αυτό.

Κατόπιν αυτού, στις 25 του μήνα Cemaziye'l-ahir του έτους 1121 (1 Σεπτεμβρίου 1709) διόρισα τον Ömer Halife σε αυτή τη θέση. Ο Ömer Halife θα πάει με αυτό το έγγραφο και θα εργαστεί ως μουεζίνης στο προαναφερθέν τζαμί, λαμβάνοντας ημερήσιο μισθό δύο ακτσέ από το Narda Cizyesi. Κανείς δεν θα παρεμβαίνει σε αυτή την κατάσταση και όλοι θα υπακούουν στις διαταγές μου.

Αυτό το έγγραφο συντάχθηκε στις 5 του μήνα Recer του έτους 1121 (10 Σεπτεμβρίου 1709) στην Κωνσταντινούπολη και δόθηκε στον Ömer Halife.

Μετάφραση 5 → αντιστοιχεί στο Έγγρ. 5

5)

Το έγγραφο αριθ. 5 είναι το έγγραφο αριθ. 243-12108 που βρίσκεται στο αρχείο Cevdet Evkafı του Οθωμανικού Αρχείου της Πρωθυπουργίας, στο Κρατικό Αρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Το περιεχόμενο αυτού του εγγράφου αφορά το Narda Kalesi, το οποίο μετατράπηκε σε αποθήκη για το σιτάρι του τζαμιού του Σουλτάνου Μπαγιαζήτ, αλλά λόγω της αλλοίωσης του σιταριού, αυτό απομακρύνθηκε από το τζαμί.

DA BOA C..EV 243 12108

C..EV= Cevdet Evkaf

DA BOA C..EV =Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Evkaf

C..EV..243 12108 Narda Kalesi'nde Sultan Mehmed Camii'ne dört sene evvel dane olarak konulan mısır, bir işe yaramayacak derecede bozulduğundan atılması ve caminin tahliyesi. H-15-02-1267= 12-12-1753

Narda Kalesinde bulunan Sultan Mehmet Han Caminin hayati (ihtiyaçtan) dolayı mısır anbarına dönüştürüldüğüne dair 12.12.1753 tarihli belge.

1- Narda kalasında vaki olan merhum Sultan Mehmet Han Cami-i şerifi hayati bulunarak altmış üç (1750) senesi dane olarak vaz-ı anbar olunup mürur-ı zamanla hiçbir işe yaramayacak fena bir yer olduğu

2- halde mısır

Περίληψη του εγγράφου στα ελληνικά

Έγγραφο με ημερομηνία 12.12.1753 σχετικά με τη μετατροπή του τζαμιού του Σουλτάνου Μεχμέτ Χαν στο κάστρο Νάρντα σε σιταποθήκη λόγω αναγκαιότητας.

1- Το τζαμί του Σουλτάνου Μεχμέτ Χαν στο κάστρο της Νάρδα μετατράπηκε αναγκαστικά σε σιταποθήκη το 1750. Ωστόσο, καθώς ο χώρος αυτός δεν ήταν κατάλληλος για την αποθήκευση σιταριού, τα σιτηρά χάλασαν. Για το λόγο αυτό, πρέπει να αδειάσει το σιτάρι από το τζαμί.

Μετάφραση 6 → αντιστοιχεί στο Έγγρ. 6

6)

Το έγγραφο με αριθμό έξι είναι το έγγραφο με αριθμό 349-38 που βρίσκεται στο αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, Τμήμα Μεταφράσεων, του Αρχείου της Πρωθυπουργίας του Οθωμανικού Κράτους, στο Κρατικό Αρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Το περιεχόμενο αυτού του εγγράφου αφορά την επισκευή των τειχών του τζαμιού του Σουλτάνου Μπαγιαζήτ, που βρίσκεται μπροστά από το φρούριο Νάρδα, το 1878.

DA BOA HR.TO 349 38

HR.TO= Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı

DA BOA, HR.TO: Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı

HR.TO.. 349 38 Narda Kalesi önündeki caminin tamir masrafları.

Bab-ı Ali tercüme Odasına 23 Mayıs 1878 tarihinde gelen Narda Kalesi pişgahındaki (önündeki) Cami-i şerifin tamiri masrafına dair.

Hariciye Nezaretine 23 Mayıs sene 94 tarihi ile Narda şehbenderliğinden varid olan beş numaralı tahriratın tercümesidir.

Atina Sefaret-i seniyyesi vasıtasıyla taraf-ı acizaneme tebliğ olunan emr-i ali-nezaret-pahilerine imtisalen Narda Kalesi pişkahındaki cami-i şerif duvarlarının tamirine sarf olunan meblağa dair olan evrak-ı mustebite leffen huzur-ı nezaret-penhiye takdim ittim. Vechile masraf-ı mezkur bin seksen guruşa bali olmuştur. Narda'da kain olub Cami-i mezkura mahsus bulunan emlak mevkufenin 1208 sene-i maliyesi varidatından mehbusa masraf-ı mezkure tarh olunduktan sonra baki kalan üç bin altı yüz toksan beş guruşun bir kıta mahsul cetveli ile maaen sefaret-i seniyyeye irsal kılınmıştır.

Aldım. Emr ü ferman.

Masrafat-ı inşaiye ve tamiresi kağıtı.

Περίληψη του εγγράφου στα ελληνικά

Το έγγραφο που έφτασε στο Τμήμα Μεταφράσεων του Υπουργείου Εξωτερικών της Οθωμανικής Πρωθυπουργίας στις 13 Μαΐου 1878 αφορά τα έξοδα επισκευής του τζαμιού που βρίσκεται μπροστά από το φρούριο της Νάρδα.

Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, σύμφωνα με το έγγραφο αριθ. 5 που αποστάλθηκε από το Προξενείο της Νάρδας στην Πρεσβεία της Αθήνας στις 23 Μαΐου 1878, για την επισκευή των τοίχων του τζαμιού μπροστά από το φρούριο της Νάρδας δαπανήθηκαν 1080 γκρούτσια. Το κόστος της επισκευής καλύφθηκε από τα έσοδα των ακινήτων που ανήκουν στο ίδρυμα του τζαμιού της Νάρδας.

Copyright

© Αναστασία Καρρά

Η εργασία είναι μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση επί χρημάτων και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή σε άλλη διασκευή, σύμφωνα με τον Ν.2387/1920 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/1993 και ισχύει σήμερα) και κατά τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (η οποία έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), χωρίς τη γραπτή άδεια του συγγραφέα.

APTA 01.02.2026